

Universitetet i Bergen

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier

GRE350

Mastergradsoppgave i gresk

Vårsemester 2015

Forholdet mellom brev og retorikk i Hellenismen

(330 f.v.t.-400 e.v.t.)

Bjørn Nordahl Mathiesen

Innholdsfortegnelse.

Innledning-----	side 3
Forskjellige brevtyper og «Letter-Essay»-----	side 4
Demosthenes' brev, deres påvirkning fra retorikken og spørsmålet om deres autenticitet-----	side 6
Brevteori-----	side 10
Sentrale brevteoretikere og deres forhold til retorisk teori-----	side 13
a)[Demetrius fra Faleron] med De elocutione-----	side 15
b) [Demetrius fra Faleron] med Typoi Epistolikoi-----	side 20
Vennskapsbrevet-----	side 21
Flere sentrale brevteoretikere og deres forhold til retorisk teori-----	side 30
a)Libanius med Epistolimaioi Charakteres-----	side 30
b)Julius Victor med Ars Rhetorica-----	side 31
Nytestamentlige brev-----	side 33
a)Galaterbrevet-----	side 35
b)Romerbrevet-----	side 40
c) Konklusjon på Paulus' brev-----	side 43
Epistola ad Diognetum-----	side 44
Mer om retorikk, brevteori og andre forfattere som berører dette-----	side 47
a) Filostratos fra Lemnos-----	side 49
a)1Apollonius-----	side 50
a)2 Dio-----	side 50
a)3 Filosofkeiseren Marcus Aurelius-----	side 51
b) Gregor avNaziansus-----	side 52
c) Basilus-----	side 53
d) Keiser Julian-----	side 55
«The golden age of Christian Letters»-----	side 57
Cicero-----	side 58
Fronto-----	side 64
Mer om vennskap-----	side 69
Ulike tolkninger av «stil»-----	side 72
Rhetorica ad Herennium og Hermogenes' Stiltyper-----	side 72
a)Rhetorica ad Herennium-----	side 73
b) Hermogenes' Stiltyper-----	side 76
Retorikkens tre undergrupper og brevteori-----	side 80
Tempusbruk i brev-----	side 83
Oppsummering-----	side 84
Bibliografi-----	side 86

Mastergradsoppgave.

Forholdet mellom brev og retorikk i Hellenismen (330 f.v.t.- 400 e.v.t.)

Innledning.

Brevskrivning og retorikk var i den klassiske og den hellenistiske perioden to av de viktigste og mest betydelige former for kommunikasjon. Likevel sto de til disposisjon for ganske forskjellige formål. Reed (Porter ed. s.171) sier om dette: «Rhetorical speeches were primarily intended for the law courts and public arena, typically with the audience in full view of the speaker and with some persuasive goal in mind. Letters primarily served the task of bridging spatial distance separating communicants, *originating*¹ in administrative practices but soon finding a place in personal correspondence.»

For brev ga dette en multifunksjonel bruk slik som offisielle brev, privatbrev og undergrupper av disse. Kan vi i dette mangfoldet finne igjen forbindelseslinjer til deler i retorisk teori? Hvis svaret blir *ja*, hvor omfattende var i så fall dette? Hvis vi vil danne oss en forestilling om forholdet mellom forskjellige brevtyper og hovedtyper av retorikk, må vi ha med oss begrensningene - eller snarere avgrensningene - som dette medfører.

Over tid var hyppigheten av det å skrive brev - i motsetning til retorikken - ulikt fordelt. Likevel var brevskrivning *samlet og over tid* meget omfattende. Dette ser vi klart hvis vi beveger oss inn i det området som Stirewalt jr. (s. 15) betegner med overskriften *Letter-writing in extended settings* og som jeg kommer tilbake til lenger ut i oppgaven. Likevel har man i begrenset omfang brev fra den klassiske tiden.² Eksempler er Isokrates og Lysias. Men disse er i første rekke kjente som retorikere.³ Fra hellenismens begynnelse ser vi en endring. Koskeniemi sammenfatter dette slik på side 18: «Eine natürliche Folge der geographischen Erweiterung des griechischen Kulturkreises zu Beginn der hellenistischen Zeit war das starke Anwachsen des brieflichen Verkehrs». I forhold til større avstander i denne «globaliseringen» ble det å skrive brev stadig mer av en nødvendighet. Og nå vokste det også fram en brevteori.

¹ Uthevet av meg.

² Dette gjelder også i stor grad *vennskapsbrev* som jeg kommer tilbake til senere i oppgaven.

³ Jeg kommer også tilbake til disse og dem som blir nevnt umiddelbart videre, når det gjelder brev.

Men denne hadde langt mindre omfang enn retorisk teori og var ofte bare et appendix til en større og omfattende omtale av retorisk teori som alt var «på plass». Først under Den Annen Sofistikk⁴ blir det bevarte materialet - både brev og brevteori - mer omfattende.

Det første og mer omfattende appendix som er [Demetrios'] *Περὶ ἐρμηνείας* (Om stil), er imidlertid vanskelig tidsmessig å fastlegge. Det foreligger forslag alt fra år 300 f.v.t til år 100 e.v.t.

Innenfor det vi behandler her er det bevart en omfattende teoretisk litteratur og særlig om retorikk. Men også innen brevskrivning har vi – som alt nevnt - teoretisk litteratur, selv om denne innenfor oppgavens periode er langt mindre i omfang. Kan vi likevel ut fra det som foreligger hente ut noe av svaret på spørsmålet over?

Først til noen sentrale retoriske begrep: *species*/εἶδος, dvs. taletype (jfr. de tre grunnleggende taletypene), *inventio*/εὑρεσις (talerens forsøk på å velge ut/ de rette argumentene for sin sak), *dispositio*/τάξις (bearbeiding og ordning av innholdet i talen), og *elocutio*/λέξις (grunnlaget for inndeling i stilnivå). Hvordan vurderer brevteoretikerne alle disse teoretiske begrepene i retorikken - og særlig da forhold til det som berører *stil* - sett i forhold til brev? Eller vi kan stille spørsmålet slik: finnes det retoriske brev?

Jeffrey T. Reed (Porter ed. s. 186) hevder at «perhaps the best extant examples of rhetoric letters come from the eminent orator himself, Demosthenes, or someone writing under his name». Det er bare Demosthenes' *fravær i landflyktighet*⁵ som aktualiserer brevformen for ham. Under andre omstendigheter ville han nok stått fram som retoriker gjennom tale. I hans brev er sammenhengen mellom på den ene siden å opptre som taler og på den andre siden å skrive brev den tette mulige. Jeg velger å ta utgangspunkt her.

Men først til hva begrepet «brev» omfatter.

Forskjellige brevtyper og «Letter-Essay»

Vi har bevart flere ulike kategorier av brev. De to hovedkategoriene er offisielle brev og privatbrev. Den første av disse inneholder brev som var skrevet i sammenheng med administrativ og diplomatisk virksomhet for staten: *offisielle brev*. Til denne gruppen kan også regnes handels-og forretningsbrev. Om gruppen som helhet sier Stirewalt Jr. (s.6/7:

⁴ Moderne forskning fastsetter denne til 60-230 e.v.t.

⁵ Demosthenes' brev omtales senere.

«Nevertheless the official letter was the the first widely used and influential form of written communication. Historically and in continued practice «injunction» and «letter» were synonymous...thus in the Greek world official or courtly communication was the generating source from which grew the many uses of letter-writing.»

Og dette fører videre til den andre store kategorien: *det personlige brevet*. Det betydelige omfanget understrekes av Stirewalt Jr. (side 10): «Not only was it used for the conduct of daily communication, but it also became the model for compositions in extended and fictitious settings, and it was the model for example-letters in the handbooks.»

Ut fra dette siste kommer også en gruppe som krever spesiell oppmerksomhet og som Stirewalt Jr. benevner som *Letter-Essay*. Den baserer seg på brevformen og kan ha en eller flere konkrete adressater slik som i det vanlige brevet. Likevel strekker den seg ut over det vi forbinder med den vanlige formen for et brev, men uten å kunne defineres som en avhandling eller en tale. Likevel er der en forbindelse. Stirewalt Jr. sier (s.18): «The function of a letter essay was to supplement a previously published work or to substitute for a work projected but not executed because of lack of time or opportunity. The supplement or substitute was usually sent for the purpose of instructing the recipients». Et brev-essay er altså en overgangsform som først var et rent brev som skulle informere om en annen skriftlig sammenheng, men som så utviklet seg til en miniorientering om et annet skriftlig større verk eller en større sammenheng. Et aktuelt eksempel finner vi hos Dionysius fra Halicarnassus i hans første brev til Ammaeus.⁶ Her hevder han at Demosthenes ikke hadde sin retoriske bakgrunn fra Aristoteles, men at hans taler hadde utspring i instruksjon fra andre «skoler». Og han fortsetter: «Om det skal jeg uttale meg i et eget skrift. For en utredning om dette er omfattende og den var det ikke mulig at et tillegg i et annet skrift kunne bringe frem. I det skriftet som skal komme skal jeg forsøke å gjøre dette klart: at Demosthenes allerede (det vil si *før* Aristoteles) var på det høyeste som taler med hensyn til statsmannsvirksomhet.»⁷ Det vil si at Demosthenes hadde holdt sine taler *før* Aristoteles skrev *Retorikken*.

⁶ Ellers ukjent

⁷ ὅπερ ὧν ἐν ἰδίᾳ δηλώσω γραφῇ τὰ δοκοῦντά μοι· πολὺς γὰρ ὁ περὶ αὐτῶν λόγος, ὃν οὐ καλῶς εἶχεν ἑτέρας γραφῆς ποιῆσαι πάρεργον. ἐν δὲ τῷ παρόντι τοῦτο πειράσομαι φανερόν ποιῆσαι, ὅτι Δημοσθένους ἀκμάζοντος ἤδη κατὰ τὴν πολιτείαν.

Demosthenes' brev, deres påvirkning fra retorikken og spørsmålet om deres autenticitet.

I sin bok om Demosthenes' seks brev drøfter Goldstein alle sider ved disse som han anser som viktige for å kunne gi en relevant karakteristik av dem. Dette gjelder alle spørsmål - også spørsmålet om deres autenticitet. Og dette siste berører i første rekke brev 1-4. De er alle stilet til folkeforsamlingen i Athen. Brev 5 ser ut til å være fra et mye tidligere avsnitt i Demosthenes' liv, skrevet til en viss Herakleodoros som ellers er ukjent. Dette brevet er antatt å være uekte. Brev 6 er meget kort: bare to lange perioder. Det er kanskje skrevet i etterkant av Alexander Den Stores død i 323 og i etterkant av Den lamiske krig hvor makedonerne til slutt – etter først å være slått - beseiret en gresk koalisjon.⁸ Noe senere dro Demosthenes til Arkadia på Peloponnes for også nå å stå opp mot Makedonia. Dette gjorde at han kunne vende tilbake til Athen og avslutte sitt eksil. Brev 6 er kanskje skrevet under disse forholdene. Autenticiteten er usikker. Uttrykket *kanskje* er relevant fordi Goldstein (s.262-264) drøfter mange punkt i forhold til dette. Blant annet drøfter han usikkerheten når det gjelder hvor Demosthenes oppholdt seg da han skrev brevet. Videre drar han inn usikkerheten om tidspunktet brevet er skrevet og sendt i forhold til den lamiske krig. Han omtaler også Blass' lov som som jeg kommer tilbake til om litt og som blant annet omhandler Demosthenes' begrensning i bruk av hiatus og nevner fra brevet: $\mu\omicron\iota\ \alpha\ \epsilon\lambda\epsilon\gamma\epsilon\nu$. Goldstein konkluderer slik: «In the present state of our knowledge, ep. 6 looks to be a fabrication.»

Ut fra alt som er nevnt over skal vi nå fokusere på brevene 1-4. De er alle stilet til folkeforsamlingen i Athen. Derfor kan de enda sterkere knyttes tett til Demosthenes som *rheter*.

I bok X uttaler Quintilian seg blant annet om forholdet mellom romersk og gresk talekunst som - går det fram - også gjelder brev, og han sier at «For det er framfor alt talerne⁹ som er i stand til å gjøre latinsk veltalenhet jevn god med den greske».¹⁰ Videre sammenlikner han blant annet Cicero og Demosthenes som talere og brevskrivere og sier at «Jeg har nok ikke til

⁸ Dette var i forbindelse med den lamiske krig som har sitt navn etter Lamia i Tessalia. Her Seiret- som nevnt over- grekerne over makedoneren Antipatros i et opprør mot Makedonias overhøyhet. Krigen endte imidlertid med at grekerne tapte ved Krannon, også i Tessalia. Dette gjorde en endelig slutt på grekernes håp om å ta tilbake friheten.

⁹ De romerske talerne

¹⁰ Oratores vero vel praecipue Latinam eloquentiam parem facere Graecae possunt.

hensikt ved denne anledningen å sammenlikne ham med Demosthenes: det er heller ikke relevant...»¹¹ Og litt lenger ute sier han at «...for i brev som imidlertid foreligger fra begge, eller i dialoger¹² som han (Demosthenes) ikke har, er der ikke snakk om kappestrid. Når det gjelder dette må vi imidlertid innrømme at han (Demosthenes) var den første og i stor grad medvirket til å gjøre Cicero så stor som han er.»¹³ I direkte sammenheng med og ut fra dette sier Norman W. De Witt (s.196) at «when Quintilian states that «naturally there is no comparison» he probably means that Greek letters were rather what we call epistles, messages of public interest even when addressed to individuals.» Altså er det ifølge dette snakk om en *særegen* gresk brevtradisjon som er mere lik epistler og offentlige meldinger selv når det er snakk om private brev. Uansett hvordan akkurat dette forholder seg, blir det her inndirekte slått fast at Demosthenes' brev er «epistler» som blant annet defineres som *litterært verk i brevform* eller *avhandling i brevform*.¹⁴ Da nærmer vi oss *talen*. Og vi er tilbake til at «epistelen» i dette tilfellet erstatter talen på grunn av Demosthenes' landflyktighet.¹⁵

Og nå tilbake til spørsmålet om brevenes autenticitet. Goldstein hevder (s.31) at når brevene kan føres tilbake til det fjerde hundreåret før Kristus og brevenes stil fullt ut samsvarer med Demosthenes' stil, kan vi ut fra dette anta at brevene ble til i denne perioden. Men dette hevder han videre er ikke i tilstrekkelig grad et bevis for at det var Demosthenes som skrev dem. Altså blir det nødvendig å vurdere autenticiteten ut fra flere forskjellige innfallsvinkler som gir større bredde. Viktige områder for analysen er både historiske og retoriske tilknytninger til brevene. Et samlet vurderingsgrunnlag kan formuleres slik som Goldstein (s.31) sier det: « Each letter must be considered both in the context of the others in the collection and on its own merits; every possible genre in which an ancient author could have fabricated letters of Demosthenes in the fourth century or in the early Hellenistic period must be considered ». Ut fra dette går jeg først videre til fire forhold som kan tale *mot* brevenes autenticitet. Hvis brevene skal bli vurdert som skrevet av Demosthenes, må relevante innvendinger mot blant annet disse forholdene kunne anføres:

¹¹ non id sit propositi, ut eum Demostheni comparem hoc tempore. Neque enim attinet...

¹² Der er ingen dialoger eller samtaler bevart fra Demosthenes.

¹³ In epistulis quidem, quamquam sunt utriusque, dialogisve, quibus nihil ille, nulla contentio est. Cedendum vero in hoc quod et prior fuit et ex magna parte Ciceronem quantus est fecit.

¹⁴ Se forrige kapittel.

¹⁵ Se også det som er omtalt tidligere om letter-essays

- 1) Brevene kan på et senere tidspunkt være utarbeidet som grunnlag for retoriske øvelser:
«Hva ville Demosthenes ha skrevet til athenerne fra sitt eksil»?
- 2) Brevene kan ha blitt skrevet som en historisk novelle eller som en del av dem.
- 3) Brevene kan være skrevet av en historiker med spesiell bakgrunn og innsikt i retorikk.
- 4) Brevene er politisk propaganda forfattet en gang etter Demosthenes' død.

Til punkt 1: Hvis vi ved en gjennomgang kan påvise at brevenes omtale av samtidens begivenheter er fullt ut nøyaktige, vil dette styrke deres antatte autenticitet. Dette gjelder særlig hvis de omtaler samtidige begivenheter som athenerne i 323 var fortrolige med, men som ville virke uforståelige og uklare for et publikum som utførte retoriske øvelser i en senere tid. En gjennomgang av brevenes henvisninger til samtidsforhold er stort sett i overensstemmelse med fakta.

Til punkt 2: Brevene har hver for seg eller samlet utgjort en del av en historisk roman. Slike romaner med innslag av brev kjenner vi fra og med midten av det andre hundreåret f.v.t. Men vi har ikke belegg for dem fra tidligere. Dette i motsetning til brevinnslag i historiske verk som for eksempel hos Thucydides. En slik «brevroman» er en samling av retorisk konstruerte brev som ikke nødvendigvis i detaljer er i overensstemmelse med historiske fakta. Dette står i motsetning til nøyaktigheten vi finner i brevene til Demosthenes på dette punktet og derfor gjelder det som er sagt over i punkt 1 også her. Altså styrker dette tiltroen til autenticiteten.

Til punkt 3: I sine verk la ofte greske historieskrivere med bakgrunn i retorikken inn taler og brev for å «forskjønne» og gi mere liv til verkene sine. Men slike «brev» er ofte ganske lange sammenliknet med vanlig brevlengde. Dessuten var historikere stolte av å skrive brevene i sin egen personlige stil. Goldstein sier (s. 33) at «Certainly Anaximenes¹⁶, who composed Demosthenes 11 as a part of *Philippic Histories*, does not conform at all to the characteristics of Demosthenes' style. Possibly he was not even aware of them. Again one might assume, with some slight probability that Demochares, a very rhetorical-minded historian who wrote a work on what happened in Athens in his own time, might have included the letters in it». Cicero sier: «Demochares... skrev både en god del taler og han ga en fullstendig beskrivelse

¹⁶ Gresk historiker og retoriker. Ca. 380-320 f.v.t.

av de tingene som hadde hendt i Aten i hans samtid ikke bare i henseende til historie , men også til talekunsten.»¹⁷

Foruten å undersøke de historiske fakta i forhold til brevene er det viktig å ha med en analyse av stilen i brevene. Og nettopp *stilen* kommer jeg tilbake til senere i oppgaven. Men så langt fire oppsummerende punkt når det gjelder *brevstil* slik Malherbe (s.13) sammenfatter det:

1. Letters must be concise.
2. Letters must be clear in what they say.
3. Letters must be adapted to the circumstances and mood of their addressees.
4. Letters should be written in the most appropriate style.

Når vi vurderer Demosthenes' brev 1-4 opp mot disse punktene, ser vi at de samlet sett gjenspeiler dette: de er stort sett så kortfattede at de oppfyller brevformatet. De er igjen stort sett - klare og tydelige i sine budskap. De er i overensstemmelse med de aktuelle historiske forholdene i samtiden. Og sist, men ikke minst, er de i overensstemmelse med Demosthenes' stil slik vi kjenner den fra talene.

Til punkt 4: Goldstein (s.38) sier at «However, unlike the writer of purely literary fictions who can simply indulge his imagination, a propagandist must write against a specific historical background. If the letters contain matter which Demosthenes would have had to include in defending himself in 324/23 but would have been useless in a defense of his career after his death, there would be a presumption in favour of authenticity...Furthermore, a propagandist writing after Demosthenes' death would hardly trouble himself to reflect accurately the stages in the changing political climate of several years before, even if he knew them». Sentralt for vurderingen akkurat i denne sammenhengen er «Blass's lov»¹⁸ som presiserer de retningslinjene for Demosthenes' bruk av *stil* som skiller ham fra nesten enhver annen antikk forfatter. Blass oppdaget at i Demosthenes' modne taler la han i særlig grad vekt på å unngå opphoping av tre eller flere korte stavelser. Dette ser vi også at han vektlegger i brev 1-4. Da er det rimelig å kunne tolke dette til fordel for at brevene er autentiske.

¹⁷ Demochares...et orationes scripsit aliquot et earum rerum historiam quae erant Athenis ipsius aetate gestae non tam historico quam oratorio genere perscripsit.

¹⁸ Viser også til tidligere i dette kapitlet.

En oppsummering av autenticitetsspørsmålet kan formuleres slik i relasjon til alle forhold som er berørte : sannsynligheten for autenticitet er meget stor, men med 100% sikkerhet kan man ikke fastslå dette.

Avslutningsvis følger eksempler på ett tekstutsnitt fra en av Demosthenes' taler og ett tekstutsnitt fra ett av brevene.

Slik innleder Demosthenes talen *Om Chersonesus* (Περὶ τῶν ἐν χερσονήσῳ): «Det burde være alle taleres plikt, Athenere, verken å gi uttrykk for sin egen uvilje eller sin velvilje, men å fremheve akkurat det som hver enkelt mener er den beste planen, i særdeleshet når dere drøfter saker som er felles og viktige.»¹⁹

Og et lite utsnitt fra Demosthenes' første brev *Om (politisk) enighet* (Περὶ τῆς οἰκονομίας): «Når det gjelder en taler er det naturligvis mulig å oppfatte hva dere vil og enkelt korrigere misforståelsene. Men et brev har ingen slik mulighet mot dem som iverksetter støy.»²⁰

Hvis vi ser vi på disse to sitatene i forhold til hverandre (forholdet mellom retorikk og brev), sier Demosthenes at det er lettere i en tale både å imøtegå kritikk og å rette opp misforståelser direkte, og umiddelbart å *fremheve det som hver enkelt mener* enn i et skrevet brev. Indirekte understrekes det derfor i brevsitatet at det er viktig med klarhet og tydelighet i det som blir skrevet. Og naturlig nok er også noe av bakgrunnen for Demosthenes' synspunkt her hans landflyktighet hvor han ikke umiddelbart kan imøtegå innsigelsene. Demosthenes' landflyktighet kommer jeg tilbake til.

Brevteori.

Kan vi i det hele utarbeide et helt teoretisk system for hva et brev *er*, det vil si en definisjon som dekker alle aspekt ved et brev: som både er tilstrekkelig tydelig og som samtidig er avgrenset såvel i forhold til retorikk som i forhold til «brevteori» i seg selv?

Morello/Morrison ed. sier i forordet (s.V): «Ancient theorists prescribe some guidelines about

¹⁹ Ἔδει μὲν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοὺς λέγοντας ἅπαντας μήτε πρὸς ἔχθραν ποιεῖσθαι λόγον μηδένα μήτε πρὸς χάριν, ἀλλ' ὁ βέλτιστον ἕκαστος ἡγεῖτο, τοῦτ' ἀποφαίνεσθαι, ἄλλως τε καὶ περὶ κοινῶν πραγμάτων καὶ μεγάλων ὑμῶν βουλευομένων.

²⁰ λέγοντι μὲν οὖν ἔστιν αἰσθέσθαι τί βούλεσθε καὶ διορθώσασθαι τὰ γιννοόμενα ῥάδιον· τὸ δὲ βιβλίον οὐδεμίαν ἔχει βοήθειαν τοιαύτην πρὸς τοὺς θορυβοῦντας.

(for instance) the material, linguistic register or length appropriate to the epistolary form, but even their prescriptions are notoriously broken by many of the most famous surviving corpora of letters.» Og teksten fortsetter med et konkret eksempel: «Demetrius²¹ tells us that one should avoid technical material in letters...but the longest of Senecas *Epistulae Morales* or several ancient letters of medical topics cannot be excluded from a discussion of ancient letters simply because they break this «rule»». Videre følger teksten opp med flere liknende eksempler, og ut fra dette kan det synes vanskelig å gi en fullgod avgrenset definisjon av «brevteori». Oppgaven blir da å finne et begrep som i størst mulig grad kan samle alt det som er omtalt i sitatet over til et sentralt uttrykk for- og definisjon av- brev. Dette er meget vanskelig. Men noen kommentarer allerede her. Spørsmålet om hva et brev *er* og hva brevets *oppgave* er i forhold til avsender og mottaker kan også bli sett ut fra «brevstil». Om dette sier Koskeniemi (s.16): «Schon dies gibt uns Ursache, in gewissem Sinne von einer Theorie des Briefes zu sprechen. Das Schreiben eines Briefes kann immer als eine Aufgabe angesehen werden deren Lösung über den aktuellen Zweck hinaus uns zugleich verrät, in was für eine Beziehung sich der Schreiber zum Empfänger setzt.» Videre omtaler han på samme side «Die formalen Elemente des Briefes und ihre Variationsmöglichkeiten». Også her blir mangfoldigheten i et brev understreket og ut fra dette - uten at det sies direkte - understrekes vanskeligheter i forhold til en *enhetlig* brevteori. De eldste kilder med utgangspunkt for brevteori ligger tidsmessig i overgangen mellom den klassiske og den hellenistiske perioden. Koskeniemi (s.19-21) merker ut tre kilder som de viktigste:

1. *Die Rhetorischen Schriften.*

Her omtales blant annet *stil* i [Demetrius'] Περὶ ῥημῆνείας som jeg alt har nevnt og som jeg dessuten kommer tilbake til. Også rene grammatikere blir omtalt. Disse viser økt oppmerksomhet mot *brevstil*. Blant annet omtales en kjent monografi av [Dionysius fra Aleksandria] med tittelen Περὶ τοῦ ἐν τῇ συνηθείᾳ χαίρειν τοῦ τε ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς (Om «lev vel» som vane i brevene). Koskeniemi nevner også et verk av Apollonios Dyskolos fra Alexandria (2 årh. e.v.t.) som skrev omtrent 20 verk, for det meste om *syntaks*. Verket har tittelen Περὶ συντάξεως og handler om *brevstil*.

2. Die der Theorie gewidmeten *exkursartigen Stellen* in den Briefen von *Meistern des Briefstils*.

²¹ Blir omtalt mer utførlig i neste kapittel.

Her nevner Koskenniemi Philostratus fra Lemnos og Gregor fra Nazianz som de fremste
Jeg omtaler dem begge senere.

3. *Die kleineren, auf Detailfragen eingehenden gelegentlichen Hinweise und Erwähnungen*
in aus der Litteratur bekannten Briefen und anderen, denen offensichtlich eine gewisse
Kenntnis der Theorie des Briefstils zu Grunde liegt.

Her omtales Basileios, Gregor, Synesius, så vel som Cicero, Seneca og Quintilian.

Retorikken er altså satt på første plass som kilde for brevteorien. «Stil» omtales også som sentral
teoretisk forbindelse til brev.²²

[Demetrius'] *De elocutione* innleder omtalen av brev slik: «Fordi *brevstilen*»²³ dessuten bør
være meget enkel, skal jeg også snakke om den. Artemon som ga ut Aristoteles' brev, sier at
det er nødvendig å skrive brev og dialog på samme måten: for brevet er det samme som den
ene delen av dialogen.»²⁴ Han bruker altså «stil» som det sentrale utgangspunkt for sin videre
teoretiske analyse av brev.

Koskenniemi (s.17) omtaler også forholdet mellom teori og praksis for brev: «Hierbei kann
man den Einwand erheben, dass--- die Brieftheorie und die vorhandenen Briefe, in keinem
unmittelbaren Zusammenhang stehen und dass es ist gefährlich, sie ohne weiteres zueinander
in Beziehung zu setzen». Han går umiddelbart imot dette. Hos noen av de sentrale
brevteoretikerne²⁵ som blir mer utførlig omtalt i kapitlet som følger, er τύπος et sentralt
begrep. Og hvordan oversette dette i forhold til *brev*? Alle disse er eksempelvis relevante
oversettelser: *art*, *spor*, *preg*, *omriss* og *merke*. Hvis vi tar utgangspunkt i retorisk teori, som
brevteori helt klart har et forhold til, men opprinnelig var uavhengig av, har også dette
utgangspunktet mange usikre aspekter. Stowers (s.51) sier at «rhetorical theory was always a

²² Koskenniemi: «Die wichtigste von ihnen ist der unserem Thema gewidmete Abschnitt
§§ 223-235 in der unter dem Namen des Demetrios gehenden Stillehre Περὶ ἐρμηνείας.

²³ Uthevet av meg.

²⁴ Ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρ δεῖται ἰσχύοντος, καὶ περὶ αὐτοῦ λέξομεν. Ἀρτέμων
μὲν οὖν ὁ τὰς Ἀριστοτέλους ἀναγράφας ἐπιστολάς φησιν, ὅτι δεῖ ἐν τῷ αὐτῷ τρόπῳ διάλογόν
τε γράφειν καὶ ἐπιστολάς· εἶναι γὰρ τὴν ἐπιστολὴν οἷον τὸ ἕτερον μέρος τοῦ διαλόγου.

²⁵ [Demetrius], [Demetrius], [Libanius] og Julius Victor.

combination of what actually happened in practice and what the rhetoriciens thought ought to be the case. Some rhetoricians openly admitted that the categories were somewhat artificial and tended to overlap.» Videre nevner han som *ett* av sine eksempler [Ciceros] *Ad Herennium* (3.4.7)²⁶ og omtalen her av *det rosverdige*: «Jeg har adskilt dette fra *det rette*, ikke fordi de fire delene som hører inn under benevnelsen *det rette* kanskje ikke slik pleier å bli omtalt som hederlighet, men selv om det rosverdige kommer fra *det rette*, må man likevel behandle det for seg selv i taler...»²⁷ Når et så sentralt utgangspunkt for brevteorien som retorisk teori har usikre momenter, må man derfor forvente at usikkerheten blir videreført til brevteorien, og det i større grad.

Nå tilbake til *τῶπος* og et forsøk på å finne en mest mulig samlet definisjon av «brevteori». «Stil» eller «typer» er mest dekkende både ut fra det som er omtalt over og i forhold til det som følger i de følgende kapitlene.

Til slutt så langt to sitater fra Stowers (s.52): «The classification of letter types according to the three species of rhetoric²⁸ only partially works» og «Most of the types that I treat in this work are found in the handbooks under the pseudonyms of Demetrius and Libanius...the first gives twenty-one «types» of letters...Libanius has forty-one «styles» of letters.»

«Typer» og «stil» fører oss videre til spørsmålet om når brevteori oppsto som begrep og til spørsmålet om forholdet til reelle brev. Det er da hensiktsmessig å gå til noen meget sentrale navn.

Sentrale brevteoretikere og deres forhold til retorisk teori.

Allerede i klassisk tid kan vi hos Isokrates (436-338 f.v.t) summere opp en brevteori slik Robert G. Sullivan (Poster/Mitchel ed. s.11) forsøker å sammenfatte denne: brev er skriftlig kommunikasjon sendt direkte fra en person til en annen og denne kommunikasjonen kan oppvise et ganske bredt spekter av emner innenfor *retorikken*; all skriftlig kommunikasjon har både sterke og svake sider som kan være mer tilpasset muntlig tradisjon; brev har en egen

²⁶ Dette verket kommer jeg tilbake til helt mot slutten av oppgaven.

²⁷ Hoc nos eo separavimus a recto non quod hae quattuor partes quae subicuntur sub vocabulum recti hanc honestatis commemorationem dare non tamen soleant, sed quamquam ex recto laudabile nascitur tamen in dicendo seorsum tractandum est hoc ab illo.

²⁸ Judicial, deliberative and epideictic.

balanse og «stil»: de kan være korte, personlige og skrevet i en enklere «stil» enn andre utsagn (λόγοι). Men de må ikke i for stor grad være upassende, skrytende eller «bearbeidete». Dette samler opp mye av det som senere brevteoretikere i hellenismen peker på. Likevel er det få av dem som helt konkret har lagt fram sitt brevteoretiske syn. De fleste berører bare temaet i forbifarten når de samtidig har hovedfokus på andre emner, særlig på retorisk teori, og da i de fleste tilfelle bare tilfeldig og uten noen spesifikk systematikk. Men noen ganske få er det likevel naturlig å omtale fordi de *direkte* omtaler brevteori og slik sett er desto mer sentrale. De er i tillegg mer grundig i sin omtale. Fire navn peker seg ut fordi brevteori hos *dem* helt konkret blir omtalt. Disse fire er:

[Demetrios fra Phaleron]²⁹ med *De elocutione*.

[Demetrios fra Phaleron] med *Typoi Epistolikoi*.

[Libanios] med *Epistolimaioi Characteres*.

Julius Victor med *Ars Rhetorica*. Han skrev på latin.

De to siste kommer jeg tilbake til senere i oppgaven.

De kan derimot *ikke* knyttes sammen tidsmessig, og for de tre første er det i tillegg stor usikkerhet med hensyn til når de brevteoretiske delene ble skrevet. Men akkurat dette er en styrke i forhold til å vurdere brevteori over *hele* hellenismen. Alle fire har også *stilbegrepet* innen brevteorien som sentralt, men tolker det ulikt. I tillegg sier Trapp ed. (side 43) generelt at «Thus it is that the substantial surviving works of ancient epistolary theory reflect, in differing proportions, both the viewpoint of the letter-writer, keen to produce a good and proper letter, and that of the reader, keen to be able to judge what is good letter-writing by others.» Denne dobbeltheten som reflekterer *både* brevskriver *og* mottager vil vi se spesielt hos den første av brevteoretikerne som er listet opp ovenfor, men også kunne merke hos de tre andre.

Men likevel følger jeg opp med enda noen kommentarer før [Demetrios fra Faleron] som er den første av de fire.

Som utgangspunkt har vi ut fra Demosthenes belyst den tetteste mulige sammenhengen mellom brev og retorikk. Og vi har også kunnet konstatere *stilbegrepets* sentrale stilling.

²⁹ Klammene [] rundt de tre første navnene viser til dette: de er med urette knyttet til de aktuelle brevteoretiske utdragene. Den virkelige forfatteren er ukjent.

Videre må vi også vurdere brevteoriens forhold til retorisk teori for å kunne gjøre oss opp en mening om det innbyrdes forholdet mellom dem, og i denne vurderingen vil begrepet *stil* fortsatt være sentralt.³⁰

Retorisk muntlig stil på den ene siden og skriftlig retorisk påvirkning i brev på den andre var altså *ikke* identiske element. Det første var i større grad fasttømmret i «manualer» i motsetning til det andre som hadde en løsere definisjon, selv om *utgangspunktet* også her var retorisk teori sikket inn mot taler. Det vesentlige innholdet i brevteoriens stilbegrep gjenspeiler dette: *klarhet og tydelighet i språkføringen og i tillegg metaforer og sammenhengende og god syntaks.*

a) [Demetrius] fra Phaleron med *De elocutione*.

Og nå til den første av «de fire», [Demetrius] med *De elocutione*/Περὶ ἐρμηνείας.³¹ Hensikten for [Demetrius] er tosidig: *både* ut fra et teoretisk grunnlag å gi praktisk rettleiding når det gjelder å unngå de vanligste feil og samtidig gi positiv veiledning for å ivareta de grunnleggende krav til det å skrive brev. Om dette sier Koskeniemi (s.23): «Hieraus können wir den aktuellen Hintergrund der brieftheoretischen Darlegung des Demetrios ansehen: der Brief ist, da eine ausreichende rhetorische Anleitung fehlt und die Lehre vom Wesen des Briefes allgemein in Vergessenheit geraten ist, im Begriff, gleichsam zu verwildern, seinem eigentlichen Wesen untrau zu werden.». Et spørsmål i tilknytning til dette: Hva er foranledningen til at [Demetrius] finner det nødvendig å gi et konkret bidrag til *stilelement* i brev? Brevteorien hans har en klar påvirkning fra Peripatetikerne som tar utgangspunkt i Aristoteles³², og hele fire ganger blir han nevnt av [Demetrius] som også holder ham for «brevstilens mester» og sier at det er Aristoteles «som ser ut til i særlig grad å ha lyktes med brevstil.»³³ [Demetrius] navngir også (223) en viss Artemon som utgiver av en samling av

³⁰ Cfr. Trapp ed. s. 43

³¹ Parentesen rundt navnet sier dette: brevet har tradisjonelt vært tilskrevet Demetrios av Faleron (født ca. 350 f.v.t. og som startet sin politiske karriere i 325 f.v.t.) Dette er sannsynligvis ikke korrekt. Den reelle forfatteren er ellers ukjent. Verket kan ikke med sikkerhet dateres. Men blant forskerne er man stort sett enige om å sette tidspunktet til begynnelsen av det første hundreåret f.v.t.

³² Den peripatetiske skole har referanse til flere filosofer og av disse var Aristoteles den første og langt den mest betydningsfulle.

³³ ὃς μάλιστα ἐπιτετευχέναι δοκεῖ τοῦ [αὐτοῦ] ἐπιστολικοῦ...

Aristoteles' brev, men det er ikke mulig å fastslå nøyaktig hvilken Artemon det her er snakk om: «Artemon som har gitt ut Aristoteles' brev, sier...»³⁴ Selv om mye av [Demetrius'] omtale ut fra dette peker bakover i tid, tyder en samlet vurdering på at verket er skrevet under den andre sofistiske perioden som blir anslått til perioden 60-230 e.v.t. Men dette må bli antakelser som ikke nå kan dokumenteres.

Så til [Demetrius'] appendix om brev (pgf. 223-235). Avsnittene innledes slik: «Siden også brevkarakteren må ha en meget klar stil, skal vi også drøfte den.»³⁵ Avsnittene er et appendiks til en omfattende omtale av retorisk teori og som vi vil se ved omtale av flere av disse setter de fokus på en brevteori med mange innebygde aspekt, altså «løsere» oppbygget enn et manual rettet mot ren retorikk, men inspirert av dette. Videre i sitatet over viser [Demetrius] til Artemon³⁶ som legger vekt på at et brev må skrives på samme måten som en dialog, men «brevet bør være mer gjennomtenkt enn en dialog...»³⁷ Og han fortsetter: «Han sier kanskje noe med dette, men ikke alt. For det er nødvendig at brevet på en måte gjennomarbeides mer enn dialogen. For den (dialogen) gjengir den som snakker ut fra øyeblikket, mens dette (brevet) skrives og sendes som en gave og sendes ut fra sinnelag... på samme måte som dialogen må også brevet absolutt vise karakteren... et brev er ment for kort å gi uttrykk for vennlighet og det skal både inneholde enkle ting og være skrevet i enkle ord».³⁸

Avsnittene fra 223 til 235 er i vår sammenheng helt sentrale. Her omtaler [Demetrius] en rekke forhold som han tydeligvis ser på som ulike sider av det som i en løs kombinasjon til sammen blir *stil*. Han setter i mange tilfelle brevstilen opp mot oratorisk stil for å understreke forskjellen fra et felles utgangspunkt, og han henviser som nevnt hele fire ganger til Aristoteles. Hele sitatet (230) er slik: «Aristoteles som man mener var ualminnelig vellykket

³⁴ Ἀρτέμων μὲν οὖν ὁ τὰς Ἀριστοτέλους ἀναγράψας ἐπιστολάς φησιν...

³⁵ Ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρ δεῖται ἰσχύοντος, καὶ περὶ αὐτοῦ λέξομεν.

³⁶ Det gjelder den Artemon som ga ut Aristoteles' brev

³⁷ δεῖ γὰρ ὑποκατεσκευάσθαι πῶς μᾶλλον τοῦ διαλόγου τὴν ἐπιστολήν·

³⁸ Καὶ λέγει μὲν τι ἴσως, οὐ μὴν ἅπαν· δεῖ γὰρ ὑποκατεσκευάσθαι πῶς μᾶλλον τοῦ διαλόγου τὴν ἐπιστολήν· ὁ μὲν γὰρ μιμεῖται αὐτοσχεδιάζοντα, ἡ δὲ γράφεται καὶ δῶρον πέμπεται τρόπον τινά ... Πλεῖστον δὲ ἔχεται τὸ ἠθικὸν ἢ ἐπιστολή, ὥσπερ καὶ ὁ διάλογος· φιλοφρόνησις γὰρ τις βούλεται εἶναι ἢ ἐπιστολὴ σύντομος, καὶ περὶ ἀπλοῦ πράγματος ἔκθεσις καὶ ἐν ὀνόμασιν ἀπλοῖς

med hensyn til brev sier: -Jeg har ikke skrevet til deg om dette emnet siden det ikke er passende for et brev.»³⁹

På samme måte som stilen må lengden⁴⁰ på brev holdes innenfor rimelige grenser. Hvis ikke, blir brevet oppstyltet og hakkete i språkføringen. Dette i motsetning til i taler. Det eksisterer spesielle emner for brev på samme måte som en spesiell «brevstil».⁴¹ Det synes her som om han ser det slik: det første bidrar til det siste.

Brev kan også få en utsmykking, κάλλος, gjennom avsnitt av vennlighet og gode råd. Men dersom brevskriveren uttrykker seg for pompøst, synes han ikke lenger å ytre seg i et brev, men snarere å tale *ex cathedra*. [Demetrios] omtaler også helt konkrete forhold som han anser for å ha stor betydning i sammenheng med brev og som vi i oppgavens videre forløp vil finne igjen hos andre: brevets lengde må på samme måte som stilen ha en rimelig begrensning; en viss frihet i strukturen av brevet; og dette(230): «Det er nødvendig å vite at der ikke bare er stil, men også emner.»⁴²

Ut fra et sitat fra [Demetrios] vil jeg kommentere et annet kriterium som antikke brevteoretikere brukte som definisjon av forskjell på brev og epistel: *brevets lengde*.

Han sier (228): «På samme måte som stilen må brevets lengde holdes innenfor passende rammer. De (brevene) som er for lange og dessuten er svulstige i uttrykksmåten blir nok ikke brev i egentlig forstand, men bøker med overskriften «Min kjære den og den». Slik er det når det gjelder mange av Platons (brev) og Thucydides(brev).»⁴³

Når han sier at «de brevene...» og fram til «...men bøker med overskriften «Min kjære den

³⁹ Ἀριστοτέλης γοῦν, ὃς μάλιστα ἐπιτετευχέναι δοκεῖ τοῦ [αὐτοῦ] ἐπιστολικοῦ, τοῦτο δὲ οὐ γράφω σοι· φησὶν· οὐ γὰρ ἦν ἐπιστολικόν.

⁴⁰ Se nedenfor

⁴¹ ἐρμηνεία

⁴¹ Τὸ δὲ μέγεθος συνεστάλθω τῆς ἐπιστολῆς, ὥσπερ καὶ ἡ λέξις. αἱ δὲ ἄγαν μακραὶ καὶ

⁴² Εἰδέναι δὲ χρή, ὅτι οὐχ ἐρμηνεία μόνον, ἀλλὰ καὶ πράγματά τινα ἐπιστολικά ἐστιν.

⁴³ Τὸ δὲ μέγεθος συνεστάλθω τῆς ἐπιστολῆς, ὥσπερ καὶ ἡ λέξις. αἱ δὲ ἄγαν μακραὶ καὶ προσέτι κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ὀγκωδέστεραι οὐ μὰ τὴν ἀλήθειαν ἐπιστολαὶ γένοιτο ἄν, ἀλλὰ συγγράμματα τὸ χαίρειν ἔχοντα προσγεγραμμένον, καθάπερ τῶν Πλάτωνος πολλαὶ καὶ ἡ Θουκυδίδου.

og den», *kan* han her ha i tankene uttrykksmåter som er gangbare i retorikken, men ikke i brev.

Trapp (s.23) tar utgangspunkt i Quintus Horatius Flaccus'⁴⁴ første bok av *Epistulae*. Dette er 20 korte dikt på hexametervers. Disse er ordnet som personlige meldinger til venner. De inneholder råd, oppmuntring og betraktning av moral-filosofiske emner. Og de omhandler også berettigelsen av og forpliktelse for vennskap. Videre sier Trapp med henvisning til Horats at «Restricted length, an individual addressee, a preoccupation with friendship and the warm individual relationship between author and addressee, are all appropriate to the letter, but not exclusively characteristic of it.»⁴⁵ Her viser han også til generelle karakteristika for definisjon av brev og setter begrenset lengde og en særskilt adressat som helt sentrale kriterier. Alle begrepene over er og blir berørt i løpet av oppgaven. Men heller ikke her blir det nærmere definert hva som er en begrenset lengde.

Heller ikke [Demetrios] gir en nærmere definisjon av en *spesifikk lengde* som skal definere brev til forskjell fra det som eksempelvis benevnes som *epistel*. Forholdet mellom disse to begrepene er uklare. Kapitlet *The Epistle* av Jeffrey T. Reed (Porter ed. s.171ff.) skiller ikke mellom disse begrepene. Det gjør heller ikke Stirewalt M.L (s.87). Og mange moderne kommentatorer bruker automatisk begrepet *epistel* i betydningen *brev*.

Likevel har noen forsøkt å skille begrepene og dette har de gjort på ulikt vis. Champlin (s.50) sier at «The natural counterpart to the *sermo* was the *literary epistle*»⁴⁶, a brief essay on a single topic directed to a particular person.» Her knyttes begrepet *epistel* opp til *sermo*, det vil si en tett forbindelse mellom «tale» og «brev». Hvis vi så føyer til «directed to a particular person», altså med en adressat som i brev, peker det mot «brev». Videre fastsettes innholdet til en kort avhandling om et *enkelt* emne, men uten å nevne *lengde*. Nærmest kommer vi her hos [Demetrius'] *De elocutione* (228) om brevlengden som må holdes innenfor passende lengde på samme måte som stilen. Eller vi kan gå til Gregorius av Nazians' brev 51: «Når det er snakk om lengden på brev, er det nødvendigheten som avgjør (dette). En bør ikke skrive

⁴⁴ Romersk dikter (65-8 f.v.t.)

⁴⁵ I en fotnote til dette føyer Trapp til «restricted length and a sustained paraenetic adress to a specified individual.»

⁴⁶ Uthevet av meg.

videre hvis emnet er begrenset, men heller ikke være knapp på ord når det er mye å si.»⁴⁷

Julius Victor (Ars Rhetorica 27) sier at «I personlige brev må man som første punkt overholde det å fatte seg i korthet.»⁴⁸ Ut fra disse forholdene ser det ut som om også lengden på brev har vært i fokus. Likevel må vi i hvert enkelt tilfelle foreta en individuell vurdering. Men heller ikke ut fra dette kan vi klart skille begrepene over. Avslutningsvis vil jeg likevel - med fare for å øke forvirringen om disse begrepene - sitere det som Champlin (s.50) sier om Fronto, og da med utgangspunkt i hans brev til Velius Rufus (*Ad Am.I.11*).

Først fra innledningen av brevet: «Talefigurer er det som i særlig grad pryder talen. Der finnes to typer av talefigurer: både for ord og for meninger».⁴⁹

Så til Champlin som sier dette: «...offers a clear example of the genre...here we have the closest thing to an essay on rhetoric produced by an orator, for while the *epistula* reflects the restricted atmosphere of debate, it can also partake of the character of a published treatise, and such literary epistles were indeed commonly published or circulated widely». Vi kan her spørre hva *restricted atmosphere of debate*⁵⁰ innebærer. Med utgangspunkt i «epistula», kan vi fokusere på lengde.

Jeg vender nå tilbake til [Demetrios] som omtaler spesielt *en* brevtype som etter hans mening krever en egen stil: offisielle brev til stater eller kongelige personer (234): «...slike brev må skrives i et lett høyverdig preg: man må også ta hensyn til den som (brevet) er skrevet til.»⁵¹ Stilen må altså være høyverdig, men ikke i den grad at vi får en avhandling. Brev av denne typen må ikke i for stor grad nærme seg nivået for en tale med den høye stil (*ύψηλός/grande*). [Demetrios] berører et bredt spekter av virkemidler i brev tilknyttet begrepet *stil*, og alle bidrar på sitt vis til å skille brevteorien fra retorisk teori og til å gjøre den til et begrep som strekker seg både vidt og «løst» utover. Han avslutter avsnittene om «stil» på denne måten i

⁴⁷ Ἔστι δὲ μέτρον τῶν ἐπιστολῶν, ἡ χρεία· καὶ οὔτε μακρότερα γραπτέον, οὔ μὴ πολλὰ τὰ πράγματα, οὔτε μικρολογητέον, ἔνθα πολλά.

⁴⁸ In familiaribus litteris primo brevitatis observanda.

⁴⁹ Figurae orationis sunt quae maxime orationem ornant. Duplex autem genus est figurarum: aut enim verborum figurae sunt aut sententiarum.

⁵⁰ Uthevet av meg.

⁵¹ ... ἔστωσαν τοιαῦται αἱ ἐπιστολαὶ ≤οῖαι≥ μικρὸν ἐξηρμέναι πως. στοχαστέον γὰρ καὶ τοῦ προσώπου ᾧ γράφεται.

paragraf 235: «I alminnelighet må brevet vise seg som en blanding av disse to stilartene: den behagelige stilen og den som er likefrem og tydelig. Så mye om brev og samtidig om den jevne stilen.»⁵²

b) [Demetrius fra Phaleron] med *Typoi Epistolokoi*

Den andre av «de fire» er også med urette blitt omtalt som Demetrios. Håndboken er [Demetrios'] Τύποι Ἐπιστολικοί (Brevtyper). Av mangel på faste holdepunkt må den tidfestes til mellom 200 f.v.t. og 300 e.v.t. Håndboken inneholder en samling på 21 «typer» av brev med eksempel på hver av dem. Men eksemplene må heller defineres som «stil», for innledningen er slik: «I overensstemmelse med teorien for brevskrivning, Herakleides, kan de (brevene) bli utformet ut fra de fleste stilarter, men (brevene) er alltid satt opp i forhold til det som passer (for adressaten). Da brev bør bli skrevet med den størst mulige dyktighet, blir de skrevet slik det faller seg uavhengig av dem som påtar seg arbeidet for menn i offentlig tjeneste. Siden jeg ser at du er ivrig når det gjelder å lære, har jeg påtatt meg ved hjelp av noen stileksempler å fremstille (for deg) både hvor mange de er og hvor forskjellige de er.»⁵³ Likevel er der en forbindelse til begrep og uttrykk fra retorisk teori. Han definerer for eksempel brevet for forsvar slik: «Den apologetiske brevtypen er den som ved bevis framfører argumentasjon mot anklagene som settes frem.»⁵⁴ Her beskrives i realiteten en rettslig situasjon slik vi tidligere har sett i forbindelse med Demosthenes' brev. Senere i forordet oppgir han så navnet på tjueen brevtyper og fortsetter: «Hver enkelt av dem har navn etter den stilen de tilhører, slik: det vennlige, det anbefalende, brevet som bebreider, brevet som klandrer, brevet som trøster, det formanende brevet...brevet som påminner, brevet som truer, brevet som er fullt av kritikk, brevet som roser, det rådgivende brevet, det ærværdige brevet, brevet som har spørsmål, brevet for å forsvare seg, brevet som ønsker til

⁵² Καθόλου δὲ μεμίχθω κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ἐκ δυοῖν ἢ ἐπιστολῇ χαρακτηροῖν τοῦτοιν, τοῦ τε χαρίεντος καὶ τοῦ ἰσχυοῦ. καὶ περὶ ἐπιστολῆς μὲν τοσαῦτα, καὶ ἅμα περὶ τοῦ χαρακτηῖρος τοῦ ἰσχυοῦ

⁵³ Τῶν ἐπιστολικῶν τύπων, ὃ Ἡρακλείδης, ἐχόντων τὴν θεωρίαν τοῦ συνεστάναι μὲν ἀπὸ πλείονων εἰδῶν, ἀναβάλλεσθαι δὲ ἐκ τῶν αἰεὶ πρὸς τὸ παρὸν ἀρμοζόντων, καὶ καθηκόντων μὲν ὡς τεχνικώτατα γράφεσθαι, γραφομένων δ' ὡς ἔτυχεν ὑπὸ τῶν τὰς τοιαύτας τοῖς ἐπὶ πραγμάτων ταπτομένοις ὑπουργίας ἀναδεχομένων, θεωρῶν σε φιλοτίμως ἔχοντα πρὸς φιλομάθειαν ἐπραγματευσάμην διὰ τινων συστήσειν ἰδεῶν καὶ πόσας καὶ ἅς ἔχουσι διαφοράς,

⁵⁴ Ἀπολογητικὸς δὲ ἐστὶν ὁ πρὸς τὰ κατηγορούμενα τοὺς ἐναντίους λόγους μετ' ἀποδείξεως εἰσφέρων.

lykke, det ironiske brevet, brevet som gir uttrykk for takknemlighet.»⁵⁵ Brevtypene fra den mye lengre listen enn den som er tatt med her viser ikke hver og en tilhørighet til *en enkelt* sammenheng i retorisk teori, men spenner vidt i forhold til judisiell, deliberativ og epideiktisk retorikk hvor vi i det første tilfellet er i rettssalen med spørsmålet «har dette hendt eller ikke?» I det andre tilfellet drar vi til folkeforsamlingen med spørsmålet «er det mer fordelaktig å vedta dette enn det andre?» I det tredje tilfellet er det spørsmål om noe eller noen skulle hedres og roses eller klandres.

Før jeg fortsetter med den tredje av de fire sentrale brevteoretikerne, går jeg til noen andre sentrale punkt. Stirewalt Jr (s. 68) henviser til at «the Greeks used a number of terms infrequently for «letter» og henviser han til et meget stort antall. Blant alle disse finner vi Βιβλίον (bok, brev) og δέλτος (skrivetavle, skriv) som er av østlig opprinnelse og mye brukt av Herodot når han refererer til persiske forhold. Men de som er mest sentrale og er nær i betydning er ἐπιστολή og γράμματα. For det meste brukes de om hverandre og om samme dokument. Med hensyn til ἐπιστολή skal vi merke oss hvordan ordet fortolkes (etterretning, pålegg, befaling og *brev*) og hvordan det formet brevskrivningens utvikling. Det endret betydning fra «påbud» og «befaling» til «brev». Og man varierte i bruk av entall og flertall ved referanse til det samme dokumentet.

Vennskapsbrevet.

Denne brevtypen omfatter en god del av antikkens brevkorrespondanse og derfor vil jeg-for om mulig å få med alle aspekt- også komme tilbake til den senere i oppgaven. Men likevel er det ulikt syn på omfanget, selv om det er enighet om at den var sentral og viktig. Stowers (s.58) innleder sitt kapittel om vennskapsbrev slik: «Letters of friendship (*philikai*) constituted an important type of correspondence in antiquity. The theorists and educated writers of the Greek epistolary tradition assumed that the fundamental and proper function of the letter was the maintenance of friendship.» Ifølge Stowers var altså brevets særlige eller egentlige funksjon knyttet opp mot vennskap. Vennskapet ble dermed avgjørende for den praktiske

⁵⁵ ἕκαστος αὐτῶν ἀφ' ἧς ἐστὶν ἰδέας οὕτως· φιλικός, συστατικός, μεμπτικός, ὀνειδιστικός, παραμυθητικός, ἐπιτιμητικός... νοθετητικός, ἀπειλητικός, ψεκτικός, ἐπαινετικός, συμβουλευτικός, ἀξιωματικός, ἐρωτηματικός, ἀπολογητικός, συγχαρητικός, εἰρωνικός, ἀπευχαριστικός.

funksjonen som brevet hadde. Dette siste sier Koskenniemi ikke direkte noe konkret om, men han sier likevel (s.123) at «Direkte Hinweise auf die Freundschaft, ihr Wesen und die Verpflichtungen, die sie mit sich bringt, treffen wir ebenfalls an.» Dette må tolkes som at også *han* ser forbindelsen mellom brev og vennskap som sentral. Om utbredelsen av vennskapsbrevet sier han likevel (s.126) at «Man kann nicht behaupten, dass der Freundschaftsbrief eine besonders verbreitete Form der brieflichen Verbindung sei. Bis zum 1. Jahrhundert scheint er in den Papyri nur ganz spärlich vertreten zu sein, und auch später sind unter unserem Belegmaterial nicht gerade viele Freundschaftsbriefe zu finden.» Hvordan dette i realiteten forholder seg er det vanskelig å fastslå. Likevel er altså vennskap et sentralt *τόπος* for brev.

Men hvis vi ut fra påstanden at vennskapsbrevet var sentralt søker konkrete belegg for omfang av bevarte brev innenfor denne kategorien, blir akkurat dette problematisk.

Umiddelbart tenker vi på begrepene *venn* og *vennskap* ut fra vår moderne forestilling av disse begrepene, det vil si forskjellige *nære* relasjoner. Selv om vi også i antikken finner igjen vår moderne mening med disse begrepene, er *begrepsinnholdet* i Antikken langt mer sammensatt og bredt. Det slår oss umiddelbart at man hadde langt flere betegnelser for dette: φίλος, φιλία, τίμιος/τιμιώτατος (æret, ansett, høyaktet), γλυκός (søt, behagelig, vennlig), συγγένεια (slektskap) og mange flere. Johannes Chrysostomus (354- 407 e.v.t. og biskop i Konstantinopel) understreker vennskap i mange brev.⁵⁶ Og han bruker mange ord for å gi uttrykk for det samme grunnbegrepet: φιλία (vennskap/gunst), ἀγάπη (kjærlighet), διάθεσις (det å ordne/det å fremstille), ψυχή (liv/livskraft/sjel/ånd), πόθος (ønske/lengsel/savn), διάνοια (ånd/tanke/sinnelag), ἔρως (kjærlighet/attrå/tiltrekning), φιλοστοργία (inderlig kjærlighet/kjærlig sinnelag). I bunnen ligger altså «vennskap», selv om vi ikke like klart ser eller griper sammenhengen i alle disse uttrykkene uten å gå til innholdet i *hele* brevet. Også andre uttrykk signaliserer vennskap, som τῷ ἀδελφῷ (til en bror). Her viser innholdet at det er til en venn og ikke til en fysisk bror.

Ut fra denne bredden av uttrykk må vi spørre om det alltid lå realitet bak eller om en del av bruken var konvensjoner. Hvordan var for eksempel utviklingen av begrepet *φιλία*?

I utgangspunktet var det knyttet til slektsforbindelser. Koskenniemi(s.115) sier at «Die ursprünglich sehr enge, auf die festesten Bande der Blutsverwandschaft (συγγένεια) beschränkte Bedeutung von φίλος wird erst in der klassischen Zeit erweitert». Også Aristoteles definerer φιλία snevert til nære forbindelser. Etter hvert utvides

⁵⁶ Brevene 18,26,27,34,35,37,38,41,44,48,89,91,130,173,178, 223,224 og229.

betydningsinnholdet. Men-som Koskenniemi(s.115) understreker- også det utvidete begrepsinnholdet eller rettere *begrepsinnholdene*, viser mot forskjellige relasjoner, og han peker på at «Wesentlich für alle φίλια, auch in der populären Bedeutung, ist also weiterhin in gewissem Grade jenes συζῆν, das Aristoteles in seiner Theorie als konstitutiv für sie ansieht». Men nettop συζῆν (leve sammen/knytte mennesker sammen/forbindelse mellom mennesker) er et sentralt ord videre: *forbindelse* kan ytre seg på mange slags vis. I brev finner vi derfor svært mange eksempler på at φίλος gjenspeiler forbindelser som delvis eller helt ut er ytre formaliteter. I anbefalingsbrev kan ordet bli brukt for å forsterke anbefalingen, enten ved at den man anbefaler blir kalt φίλος av brevskriveren eller av mottakeren som anmodningen er rettet til. Vi finner også substantivet φίλία. Her kan selvsagt også reelt og nært φίλος/φιλία vise seg å være en del av brevet når vi går gjennom hele innholdet. Men går vi videre til eksempelvis forretningsbrev, fjerner brevet seg i utgangspunktet enda mer fra reelt φίλος/φιλία. Koskenniemi (s.117) sier om dette: «Bemerkenswert ist der Gebrauch von φίλος auf dem Gebiet des Geschäftslebens». Som eksempel omtaler han brev hvor innholdet og hensikten med brevene klart bare er forretningsmessige. Det ene brevet innledes imidlertid med ἀπό Δημητρίου φίλου. Og i et annet brev finner vi uttrykket «prisen hos/blant de som er venner av natur.»⁵⁷ Vi må også her merke oss den doble betydningen av τιμή: både prisen på en vare og moralsk aktelse. Brevet fortsetter med å minne om at det haster med å fullføre handelen siden en forsinkelse eller utsettelse kan få *katastrofale følger*. Når φίλος eller φιλία som her opptrer innenfor en kontekst av pris på en vare, er det tydelig ikke mer enn en høflighetsfrase uten noen dypere mening: ved ordene φίλος/φιλία skal et godt handelsresultat bare få økte muligheter.

Og et siste eksempel: en brevskriver krever inn en gjeld og legger til: «Men (gjelden) må betales hurtig, slik at vårt gjensidige vennskap kan vedvare».⁵⁸

Hos brevskrivere som jeg også omtaler senere- [Demetrius], Basilus, Gregor Naziansus, Johannes Chrysostomus- opptrer også det som kan betraktes mer som «vennskap i brev», særlig fra senantikken. De tre siste, som var biskoper, definerer også begrepet ut fra et religiøst motiv. Koskenniemi (s.122) betegner brevene deres som *Mischtypen*, det vil si at

⁵⁷ ἐν ἰδεσιν τοῖς φίλοις τῇν τιμήν

⁵⁸ ἀλλά ἐπισπουδασον πληρώσαι ἵνα ἡ φιλία διαμίνη μετ' ἀλλήλων

brevene noen ganger gir uttrykk også for ulik grad av vennskap uten at *φιλία* eller *φίλος* direkte er nevnt, mens vi i andre brev i tillegg *også* finner disse begrepene.

Basilios åpner brev 133 slik: «Til Petrus, erkebiskop i Aleksandria. En gjestevenns øyne får del i det fysiske nærværets vennskap og måtte forbindelsen som har blitt til over lang tid stadfeste (vennskapet)». ⁵⁹ Så til åpningen av brev 254: «Til Pelagius Biskop i Laodicea i Syria. La Herren endelig engang komme til syne for meg selv ved din ekte guds frykt og så mye som vi savner ved brev utfyller vi ved nærvær. Å utfylle i den grad ved brev det som jeg savner. For se det at jeg er den første som skriver er for meg også nødvendig for en omfattende forsvarstale.» ⁶⁰

Også Gregor viser det samme i brev, som for eksempel i brev 93 og brev 97. Først fra brev 93 som er meget kort og illustrerende. Derfor siterer jeg hele brevet: «Til Sofronius. For meg er det å trekke seg tilbake noe klokt, kjærligheten til fred og det å være i stillhet; men dette på ingen måte så meget som det er uheldig det å se bort fra vennskapet og samværet med deg som en så stor og viktig sak. Andre nyter din fullkommenhet. Men for meg ville det også være viktig dersom jeg hadde dette, (nemlig) skyggebildet av samværet som jeg ser i brevene. Kanskje jeg igjen vil få se deg? Kanskje jeg på ny vil få omfavne vår høytidelige samtale og dette vil innrømmes mine jordiske levninger etter livet. Hvis det skulle innrømmes (meg), så går all takk til Gud. Men hvis ikke, så er jeg alt så godt som død. Du må huske på din Gregor og fortell om oss.» ⁶¹

⁵⁹ ΠΕΤΡΩ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Τῆς μὲν σωματικῆς φιλίας ὀφθαλμοὶ πρόξενοι γίνονται καὶ ἡ διὰ μακροῦ χρόνου ἐγγινομένη συνήθεια βεβαιοῖ.

⁶⁰ ΠΕΛΑΓΙΩ ΕΠΙΣΚΟΠΩ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑ ΣΥΡΙΑΣ

Παράσχοι ὁ Κύριός ποτε καὶ αὐτῷ μοι εἰς ὅσιν ἐλθεῖν τῇ ἀληθινῇ σου θεοσεβείᾳ, καὶ ὅσα ἐνελείπομεν τῷ γράμματι, ταῦτα ἀναπληρῶσαι ἡμᾶς τῇ παρουσίᾳ. Ὅψε γὰρ τοῦ γράφειν ἡρξάμεθα καὶ πολλῆς ἡμῖν τῆς ἀπολογίας χρεῖα.

⁶¹ ΣΩΦΡΟΝΙΩΙ

Ἔχει τι δεξιὸν ἡμῖν ἡ ἀναχώρησις, τὸ ἄπραγμον καὶ ἡσύχιον· ἀλλ' οὐπω τοσοῦτον ὅσον σκαῖον, τὸ τῆς ὑμετέρας χωρίζει φιλίας καὶ συνουσίας τοσοῦτου πράγματος. Ἄλλοι τῆς σῆς τελειότητος ἀπολαύουσιν· ἡμῖν δὲ μέγα κἂν εἰ τοῦτο ἔχοιμεν, σκιὰν ὁμιλίας τὴν ἐν τοῖς γράμμασιν. Ἄρα σε ὁψόμεθα πάλιν; Ἄρα περιπτυσσόμεθα τὸ ἡμέτερον σεμνολόγημα, καὶ τοῦτο δοθήσεται τῷ τῆς ζωῆς ἡμῶν λειψάνῳ; Εἰ μὲν δοθῇ, πᾶσα τῷ Θεῷ χάρις· εἰ δὲ μή, τεθνήκαμεν ἤδη τῷ πλείστῳ μέρει. Σὺ δὲ μέμνησο τοῦ σοῦ Γρηγορίου καὶ διηγοῦ τὰ ἡμέτερα.

Til slutt et meget kort brev fra Gregor (nr.97): «Til Herakleianus. *Du* er alltid for *meg* den gode Herakleianus som både sier noe oppdragende og som lytter; og i forbindelse med oss er Konstantinopel vakker på grunn av deg om enn også kortvarig på den måten som misunnelsen vil det. Men om også Gregor var hos deg, ville det kanskje være bedre for begge. Men dette vil du gi til kjenne gjennom brevene som du sender. Og det er bare er mulig (gjennom brev)». ⁶²

Det siste brevet har en ordlyd og et innhold som virker uklart. Likevel viser innholdet et sterkt vennskap. Koskenniemi (s.203) fremholder også at mange former for begrepet vennskap er sentralt i *all* brevskrivning i antikken. Gjennom eksemplene går også en tråd av «nyttebehov» av forskjellig styrke⁶³ som vi ser av disse uttrykkene (også sitert over): «prisen hos/blant de som er venner av natur» og « gjelden må betales snarlig, slik at vårt gjensidige vennskap kan vedvare.»

Samme forfatter har også et lite kapittel (side 35-37) med tittelen *Vennlig behandling* (φιλοφρόνησις) som viser bredden. Han innleder slik: «Was zuvörderst die Frage nach der charakteristischsten Eigenschaft des Briefes betrifft, erhalten wir aus unserer wichtigsten Quelle, aus Demetrios, hiervon ein ziemlich deutliches Bild: der Brief setzt vor allem Freundschaft zwischen den Korrespondenten voraus und daher ist *freundschaftliche Gesinnung* das innerste Wesen des Briefes. Seine wichtigste Bestimmung ist einfach, φιλοφρόνησις, ein Freundschaftsbeweis zu sein». Her sier han at overbevisning om vennskap er sentralt, eller mer presist: en vennskapelig holdning. Da er vi nær antikkens forståelse av dette i brev: uttrykket *en vennskapelig holdning*, som i seg selv gjenspeiler bredde og nyanser. Koskenniemi henviser også til [Demetrios'] Τύποι Ἐπιστολικοί, som har 21 eksempler på brevtyper, og som i tillegg åpner med *den vennlige brevtypen* (τύπος φιλικός).

[Demetrios] forklarer også hva φιλία innebærer i brevteori og gir så et langt praktisk eksempel. Fra dette siterer jeg: «Selv om jeg tilfeldigvis har vært atskilt fra deg i lang tid, er det bare legemlig jeg lider under dette. For jeg kan aldri glemme deg eller den klanderfrie

⁶² ΗΡΑΚΛΕΙΑΝΩΙ

Ἀεὶ σὺ παρ' ἡμῖν ὁ καλὸς Ἡρακλείανος καὶ λέγων τι παιδείσεως καὶ ἀκούων· καὶ Κωνσταντινούπολις μεθ' ἡμῶν ἡ καλὴ δι' ὑμᾶς, εἰ καὶ πρόσκαιρος, οὕτω τοῦ φθόνου θελήσαντος. Εἰ δὲ καὶ παρὰ σοὶ Γρηγόριος, ἄμεινον ἂν ἀμφοτέροις ἔχοι. Δηλώσεις δὲ τοῦτο δι' ἐπιστολῶν ἃς ἐπιστελεῖς, ὃ μόνον ἐνδέχεται.

⁶³ Koskenniemi s. 117.

felles oppdragelse vi fikk. Jeg vet at jeg selv på rett vis forholder meg til deg og at jeg i høy grad beredvillig hjalp deg og at jeg understøttet den sanmme erkjennelsen som også du har når det gjelder meg og ikke vil motsi meg. Du må skrive til meg om hva du enn vil»⁶⁴

Et lite sideblikk til Cicero: også *han* gir uttrykk for at vennskap i brev står sentralt. Han sier det i den andre filippiske talen mot Antonius, det vil si i en sammenheng som i utgangspunktet ikke står i noe som helst forhold til vennskapsbegrepet, og dette kanskje nettopp for å vise hva en vennskapelig holdning *reelt sett* er. Med utgangspunkt i dette omtaler han vennskap som emne for innhold i brev: «Han (Antonius) leste til og med opp et brev som han sa at jeg hadde sendt til ham- han som både er en mann som er blottet for menneskelige følelser og som er fremmed for det daglige liv. For har noen av dem som bare i liten grad måtte ha kjennskap til gode borgeres levesett offentlig lagt fram et brev som er sendt til ham fra en venn og som inneholder en eller annen uvilje og offentlig lest det opp? Hva er det annet enn å fjerne livets fellesskap fra livet? Å fjerne samtaler mellom venner som er adskilt fra hverandre? Hvor mye spøk pleier der ikke å være i brev, brev som ville virke urimelig dersom dette (spøk) skulle bli fjernet, hvor mange alvorlige tanker, men ikke på noe vis tanker som bør gjøres alminnelig kjente!» (Phil. 2.7).⁶⁵

Men i brev fra Cicero finner vi også utsagn som nok peker mot et nærmere menneskelig forhold: «Jeg for min del holder virkelig av deg ut fra de største beveg-grunner, men i tilknytning til dette at du til og med meldte fra slik du var skyldig. I brev ser jeg deg fullstendig.» (Fam. 16.6.2)⁶⁶ Til slutt dette: «Eller hva ville være hyggeligere for meg enn- når

⁶⁴ Εἰ καὶ πολὺ σου διάστημα τυγχάνω κεχωρισμένος, τῷ σώματι μόνον πάσχω τοῦτο. οὐδὲ γὰρ οὐδέποτε δυνατόν ἐπιλαθέσθαι με σοῦ οὐδὲ τῆς γεγονυίας ἡμῖν ἐκ παίδων ἀνεγκλήτου συνανατροφῆς. εἰδὼς δὲ ἑμαυτὸν τὰ πρὸς σὲ γνησίως διακείμενον καὶ πάνυ τὸ σοὶ συμφέρον ἀπροφασίστως ὑπηρετήσαντα τὴν αὐτὴν ὑπέιληφα καὶ σὲ περὶ ἑμοῦ γνώμην ἔχοντα κατὰ μηδὲν ἀντερεῖν πρὸς με... καὶ γράφων ἡμῖν περὶ ὧν αἰρῇ.

⁶⁵ At etiam litteras, quas me sibi misisse diceret, recitavit homo et humanitatis experts et vitae communis ignarus. Quis enim umquam qui paulum modo bonorum consuetudinem nosset, litteras ad se ab amico missas offensione aliqua interposita in medium protulit palamque recitavit? Quid est aliud tollere ex vita vitae societatem, tollere amicorum conloquia absentium? Quae multa ioca solent in epistulis, quae, si prolata sint, inepta videantur, quam multa seria neque tamen ullo modo divulgenda!

⁶⁶ Amo te omnibus quidem de maximis causis, verum etiam propter hanc vel quod mihi sic ut debuisti nuntiasti. Te totum in litteris vidi. *Se om «brevform» senere i oppgaven.*

jeg ikke ville kunne snakke i nærvær av deg...»⁶⁷ Indirekte er Cicero her inne på vennskap i forhold til både retorikk og til brev.

Og nå tilbake til [Demetrius]. Den vennskapelige brevtypen utgjør som vi ser en ganske betydelig del av innholdsforståelsen i antikkens brevkorrespondanse og *φιλία*-begrepet har en sentral plassering også i brevteorien. [Demetrius] har som alt nevnt vennskapsbrevet som sin første brevtipe. Her forklarer han som nevnt tidligere samtidig på utfyllende vis hva *φιλία* innebærer i *brevteori*. Blant annet sier han at «Den vennlige brevtypen er den som synes å bli skrevet fra venn til venn. Men det er ikke bare venner som skriver slik». ⁶⁸ Og så beskriver han bredt videre begrepet *φιλία*. Men altså: likevel må man på ny spørre seg hvor *entydig* begrepet *vennskap* var. Var det personlige forholdet mellom brevskriver alltid nært og personlig preget? Eller var det periodevis en formalitet? Eller ser vi at dette er blandet i hverandre? Som jeg har antydnet over er Koskeniemi (s.122) ganske nær når han lanserer begrepet *Mischtypen*. Jeg har berørt at vi også i retorikken finner *uttrykk* for vennskap, eller mer presist *uttrykk* for nære relasjoner. Men likevel er disse knyttet til hensikten for *hele talen*. De er i realiteten ikke uttrykk for vennskapet, men ofte snarere for det motsatte, motsetningen mellom taleren og hans motstander.

I Lysias' tale *Προς Σίμωνα ἀπολογία*, pkt.5 står dette: «...og jeg som viser velgjerninger anså ham for å være min venn...»⁶⁹ Her er rom for tolking av *φίλον*, men tydeligvis er det i realiteten snakk om en *venn* som taleren ser er forvandlet til en *uvenn*.

Innledningen til Demosthenes' *De corona* er slik: «Først, Athenere, ber jeg ved alle guder og gudinner, at jeg har så stor velvilje fra deres side med hensyn til denne rettssaken som jeg er hengiven og alltid viser overfor byen og overfor dere alle.»⁷⁰ Demosthenes understreker sitt *vennskapelige* forhold til Athen og dette skal fremstå som en motsetning til Aiskines' fiendebilde av ham. Begrepet *Φιλοφρόνησις* (vennlig behandling) er som alt nevnt sentralt, men får forskjellige betegnelser. Disse viser hvordan brevskriveren har ulike grader av

⁶⁷ Aut quid mi iucundius quam, cum coram tecum loqui non possim ...

⁶⁸ Ὁ μὲν οὖν φιλικός ἐστιν ὁ δοκῶν ὑπὸ φίλου γράφεσθαι πρὸς φίλον. γράφουσι δὲ οὐχ οἱ πάντως φίλοι.

⁶⁹ καὶ ἐγὼ μὲν εὖ ποιῶν αὐτὸν ἡξίου εἶναι μοι φίλον,

⁷⁰ Πρῶτον μὲν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῖς θεοῖς εὐχομαι πᾶσι καὶ πάσαις, ὅσῃν εὖνοιαν ἔχω ἐγὼ διατελῶ τῇ τε πόλει καὶ πᾶσιν ὑμῖν, τοσαύτην ὑπάρξαι μοι παρ' ὑμῶν εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα.

imaginær tilnærming til mottakeren slik som i disse forskjellige ordene:

Παρουσία - man er i tankene sammen sammen som venner i samtale.

Συνουσία - det samme, men gir uttrykk for en enda tettere forbindelse.

Ὡς παρών - understreker ønsket og forestillingen i forhold til realiteten.

Og enda tre uttrykk for *vennskap*:

Φαντασία παρουσίας.

Ἀντι παρουσίας.

Ὁμιλία.

Disse siste uttrykkene gir tydelig til kjenne hva de står for i forhold til fantasi på den ene siden og til realitetene på den andre.

Også [Demetrius] legger-som nevnt-stor vekt på denne brevtypen. Blant annet sier han at den vennlige brevtypen er en brevtype som ser ut til å bli skrevet fra en venn til en annen og at «...det er på ingen måte (bare) venner som skriver (på denne måten).»⁷¹ Han hevder videre at det mange ganger forventes at man skriver i en vennlig tone selv til dem man ikke personlig kjenner. Han sier videre at de gjør dette «..ikke fordi de forenes nært i vennskap og bare har *ett* valg for hvordan de skal gjøre dette (skrive), men fordi de mener at ingen vil si dem imot når de skriver på en vennlig måte, men vil gi etter og vise hensyn når det gjelder det de skriver om. Likevel har brevtypen benevnelsen *vennlig* som om den skrives til en venn.»⁷² Her ser vi igjen *nytteaspektet* ved å skrive «vennlig».

Stanley Stowers (s.58) sier dette: «The theorists and educated writers of the Greek epistolary tradition assumed that the fundamental and proper function of the letter was the maintenance of friendship.» Videre gir han (s.59-s.70) konkrete eksempler på brev av denne typen og disse spanner i tid over hele antikken. Han legger også til at brevteoretikerne definerer «vennskap» ulikt og slik bekrefter han det som alt er omtalt. [Demetrios] og [Libanios] viser dette ved at de begge omtaler «vennskapsbrev», men forstår det på ulikt vis.

Demetrios hevder at vennskap er en forutsetning for å komme med henstillinger eller oppfordringer eller ønsker.

Libanios gir også vennskapsbrev en sentral plass, men definerer mer nøyaktig i Έπ. Χαρ. 11:

⁷¹ γράφουσι δὲ οὐχ οἱ πάντως φίλοι.

⁷² οὐ γὰρ διὰ τὸ συγκεκριθῆναι καὶ μίαν ἔχειν αἴρεσιν τοῦτο πράττουσιν, ἀλλ' οὐδένα νομίζοντες ἀντερεῖν αὐτοῖς φιλικὰ γράφουσιν, ἀλλ' ὑπομενεῖν καὶ ποιήσιν περὶ ὧν γράφουσιν. ὁ μέντοι τύπος καλεῖται τῆς ἐπιστολῆς φιλικὸς ὡς πρὸς φίλον γραφόμενος.

«I det vennskapelige (brevet) viser vi bare bart vennskap.»⁷³ Og i motsetning til [Demetrios] sier [Libanios] at brevtypen som inneholder en anmodning *ikke* faller sammen med vennskapsbrevet. I sum må dette forstås slik at [Libanios] innsnevrer begrepet «vennskap» til bare å være ett av brevets formelle vendinger. Mer om ham senere i denne oppgaven.

Så tilbake til [Demetrios]. Ved en rekke konkrete eksempler viser han til brev med begrep som er relevante for alle de *retoriske* gruppene: Det anbefalende brevet står nært til deliberativ retorikk. Brevteorien hans nevner konkret rådgivende (συμβουλευτικός) brev. Det bebreidende (μεμπτικός) brevet og brevet som klandrer (ὀνειδιστικός) avspeiler sterkt judisiell retorikk. Brevet som roser eller ærer (ἐπαινευτικός) har klare elementer av epideiktisk retorikk. Forsvarsbrevet (ἀπολογητικός) hører primært hjemme under judisiell, men kan også ha elementer av deliberativ retorikk. Slik kunne vi fortsette ned i ganske små detaljer. De forskjellige brevteoretikerne tolker og kategoriserer forskjellig. Dette gjelder også, som vi nå har sett, de helt sentrale av dem.

Før jeg går videre til den tredje sentrale brevteoretikeren oppsummerer jeg så langt med en kommentar: Jeffrey T. Reed sier (s.176) at den fundamentale forskjellen mellom brev og retorikk er at det første ble «henvist» til kommunikasjon over avstand og begrenset omfanget av muligheten for «typical oral, face-to-face context of judicial, deliberative and epideictic speech». Og han fortsetter: «Some of the epistolary typologies at least functionally parallel the three rhetorical species, yet the epistolary theorists were not bound by a «rhetorical» agenda for letter writing.»⁷⁴ Og noen sider senere sier han at «...there are three standard conventions found in the majority of letters: opening, body and closing. These are best understood by as spatial locations in the letter which are filled by epistulary formulas.»⁷⁵ Altså er det i utgangspunktet ikke mulig å gjenspeile brevteori ut fra retorisk teori fordi de enkelte brevtypene overlapper hverandre. De tre standardkonvensjonene må oppfattes som et forsøk fra Reed på å utforme kategorier for brev som hver for seg gir åpning for flere *samtidige* retoriske elementer.

⁷³ φιλική δι' ἧς φιλίαν ψιλήν ἐμφαίνομεν μόνον.

⁷⁴ Reed in Porter ed s.176

⁷⁵ Reed in Porter ed s. 179

Flere sentrale brevteoretikere og deres forhold til retorisk teori

a) [Libanios] med *Epistolomaioi Characteres*.

Da er vi kommet fram til det tredje sentrale skriftet for brevteori, og som vi alt har berørt. [Libanios'] Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες er alternativt tilskrevet Libanios (314-393 e.v.t.) og nyplatonisten Proklos (410- 485 e.v.t.). I utgangspunktet nærmer dette skriftet seg brevteorien på samme måte som [Demetrios] ved at brevskriveren sterkt understreker mangfoldigheten og bredden i brevskriving.

Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες åpner slik: «Brevstilen er mangfoldig og viser seg som oppdelt i mange deler. Derfor er det på sin plass for en som vil skrive brev at han ikke gjør dette på en likegyldig måte og heller ikke sender brev på en tilfeldig måte men med den største grad av grundighet og med teoretisk innsikt. Man kunne nok skrive brev på den beste måten hvis man visste hva et brev er, kort sagt hva en etter skikk og bruk kan si og hvilke navn (brevtyper) det er delt inn i. Et brev er blitt en form for en nedskrevet samtale fra en fraværende til en (annen) fraværende og det fullfører et nødvendig formål. I det (brevet) vil man snakke som om man var tilstede sammen med den andre (som er tilstede). Det er inndelt i et tallrikt og meget stort antall av benevninger. For selv om brevet blir benevnt ved ett enkelt navn, er det ikke *ett eneste* kjennetegn og og en *eneste* benevning-men forskjellige-på dem som vanligvis (κατὰ τὸν βίον) blir benevnt som brev, slik som jeg sa...»⁷⁶ Han går nå videre i en enormt detaljert oppdeling av de forskjellige arter av brevstil ved å legge fram en liste på hele 92 typer av stil. Noen av dem er ganske nær hverandre og noen kan også sies å overlappe hverandre. Dette blir tilsammen en omfattende definisjon av stilbegrepet. Her nevner jeg bare noen ganske få som en illustrasjon:

Den parenetiske (formaning/oppbyggelse) (παραινετική).

Den klandrende (μεμπτική).

Den vennlige (φιλική).

⁷⁶ Ὁ μὲν ἐπισταλτικὸς χαρακτήρ ποικίλος τε καὶ πολυσχιδὴς ὑπάρχει, ὅθεν τῷ γράφειν βουλομένῳ προσήκει μὴ ἀπλῶς μηδ' ὥς ἔτυχεν ἐπιστέλλειν, ἀλλὰ σὺν ἀκριβείᾳ πολλῇ καὶ τέχνῃ· ἄριστα δ' ἂν τις ἐπιστεῖλαι δυνηθεῖη, εἰ γνοίῃ, τί τέ ἐστιν ἐπιστολὴ καὶ τί λέγειν ὅλως ἐν αὐτῇ θέμις καὶ εἰς πόσας προσηγορίας διαιρεῖται. Ἐπιστολὴ μὲν οὖν ἐστὶν ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα γινομένη καὶ χρειώδη σκοπὸν ἐκπληροῦσα, ἐρεῖ δέ τις ἐν αὐτῇ ὥσπερ παρών τις πρὸς παρόντα. διαιρεῖται δὲ εἰς συχνὰς τε καὶ παμπόλλους προσηγορίας. οὐ γὰρ ἐπεὶ δὴ ἐπιστολὴ προσαγορεύεται ἐνικῶ ὀνόματι, ἤδη καὶ πασῶν τῶν κατὰ τὸν βίον φερομένων ἐπιστολῶν εἰς τίς ἐστὶ χαρακτήρ καὶ μία προσηγορία, ἀλλὰ διάφοροι, καθὼς ἔφην.

Den diplomatiske (πρεσβευτική).

Den belærende (διδασκαλική).

Den spørrende (ἐρωτηματική).

Den gåtefulle (αἰνιγματική).

Blandingsstilen (μικτή).

Selv ut fra dette lille utsnittet ser vi både den enorme bredden og den meget detaljerte mangfoldigheten i brevskriverens stilbegrep. Den siste gruppen, μικτή (blandingsstilen), sier også i tillegg at «brevteori» er et vidt område uten klart definerte og tydelige avgrensinger. [Libanius] definerer denne typen slik: «Blandingsstilen er den som vi vil sette sammen ut fra mange stilarter»⁷⁷ Han gir dette eksempelet (92): «Jeg vet at du lever et liv i fromhet, at du er politisk virksom med verdighet og med en dyktighet som er uklanderlig og ren. Og at du pryder selve navnet filosofi. Men i denne ene tingen er du på ville veier: du baktaler vennene. Det må du komme bort fra, for det passer seg ikke at filosofer deltar i baktale.»⁷⁸ I dette eksemplet finner vi flere av [Libanius'] stilarter. Og en *mulig* retorisk tolkning av teksten fram til «politisk virksom» er slik: en blanding av *dispositio* med leddene *exordium* (introduksjon), og *narratio* (fremstilling av den aktuelle situasjonen) som i en anklagesak eller deliberativt. Teksten videre fram til «dine venner» må da bli *confirmatio* (bevisførsel) og resten av teksten blir *peroratio* (konklusjon, epilog.)

b) Julius Victor med *Ars Rhetorica*.

Den fjerde og siste av de sentralt plasserte navnene i forhold til *brevstil og retorisk teori* er Julius Victor med *Ars Rhetorica* (talekunsten). Og han skriver på latin.

Primært skriver Julius Victor som vi ser av navnet en avhandling om talekunst, men likevel finner vi her to tillegg som er sentrale. De har titlene *de sermocinatione* (om dialog) og *de epistulis* (om brev). I *de epistulis* gir Julius Victor oss brevteoretisk materiale som han henter direkte fra tradisjonell retorisk veiledning. Kapittel 27 om brev omtaler *stilformer*.

I motsetning til dem jeg har omtalt tidligere går han *ikke* ned i detaljer, men omtaler forskjellige stilformer definert som *stilen gjennom hele brevet*. Og nesten overalt

⁷⁷ μικτή δὲ ἦν ἐκ διαφορῶν χαρακτήρων συνιστῶμεν.

⁷⁸ Οἶδα μὲν ὡς εὐσεβῶς ζῆς καὶ σεμνῶς πολιτεύῃ καὶ τῇ ἀνεπιλήπτου τε καὶ ἀγνῆς πολιτείας ἀρετῇ τὸ περιβόητον αὐτὸ τῆς φιλοσοφίας κοσμεῖς ὄνομα· καθ' ἓν δὲ τοῦτο μόνον σφάλῃ, καθὸ τοῦς φίλους κακῶς λέγεις, ὅπερ ἀποθέσθαι σε χρή. διαβολὴ γὰρ φιλοσόφους οὐχ ἀρμόζει.

sammenlikner han på en nær måte med *muntlig stil* og med *retorisk teori*. For eksempel åpner kapitlet slik: «Meget av det som er regler for en tale er også relevant for brev. Det er to brevtyper: enten er de formelle og offisielle eller de er personlige. Offisielle brev er slik de er ut fra sitt offisielle og alvorlige emne. Denne brevtypen krever vektige utsagn, klart språk og særlig arbeid for å få fram en kortfattet uttrykksmåte. Og som siste punkt må den ha alle reglene for retorikk...»⁷⁹ Men han sier videre at det er *ett* unntak (*una modo exceptione*): vi må fjerne noe av fremstillingens rikdom (*aliquid de summis copiis detrahimus*) og at en egen dagligtale (*proprius semo*) styrer språket (*orationem*). Dette må bli forstått slik: en muntlig henvendelse til øvrighetspersoner på den ene siden og en skriftlig melding i form av et brev krever helt forskjellige virkemidler.

Neste avsnitt innledes slik: «I personlige brev er det å fatte seg i korthet regel nr. *en*.»⁸⁰ Og videre: «Klarheten bør ikke bli tildekket ved å utelate ord og ved et pinlig nøyaktig arbeid når man setter sammen ord.»⁸¹

Julius Victor har også egne stiluttrykk i forhold til hvem mottakeren er: til overordnede, likemenn eller underordnede. Dette refererer både til stil og til formelle forhold i brev: «Man bør absolutt ikke trette, og aller minst i brev. Innledning og avslutning i brev bør samsvare med avstanden i vennskap eller verdighet (som du har i forhold til mottakeren) og bli skrevet ut fra vanlig praksis. Det er nødvendig å svare slik som man gjør når man har brevet som man besvarer for hånden for at ikke noe av det som det er nødvendig å gi svar på (kanskje) glir vekk fra hukommelsen.»⁸²

Det er også verdt å merke seg Julius Victors omtale av hvordan gresk kan *forhøye* virkningen av brevskrivingen. Mot slutten av kapitlet skriver han: «Det vekker behag når man skyter inn en gresk setning eller to i et brev forutsatt at det verken er dårlig plassert eller gjøres *for* ofte.

⁷⁹ Epistolis conveniunt multa eorum, quae de sermone praecepta sunt. Epistolarum species duplex sunt: sunt enim aut negotiales aut familiares. Negotiales sunt argumento negotioso et gravi. In hoc genere et sententiarum pondera et verborum lumina et figurarum insignia compendii opera requiruntur atque omnia denique oratoria praecepta...

⁸⁰ In familiaribus litteris primo brevitatis observanda.

⁸¹ Nec dilatione verborum et anxio struendi labore lux obruenda.

⁸² Iugari numquam oportet, sed epistolae minime. Praefationes ac subscriptiones litterarum computandae sunt pro discrimine amicitiae aut dignitatis, habita ratione consuetudinis. Rescribere sic oportet, ut litterae, quibus respondes, prae manu sint, nequid cui responsio opus sit, de memoria effluat.

Dette gjøres veldig mye ved kjente ordspråk, en linje fra et dikt eller et bruddstykke av en versestrofe».⁸³ Her gjenspeiles den greske påvirkningen som også brevteorien oppviser. Den aller siste setningen i kapittel 27 er slik: «Som en konklusjon: du må legge vekt på å diskutere på en god måte både i brevene dine og i alt det andre du skriver.»⁸⁴ Dette må tolkes som en primær oppfordring til klar og enkel brevstil, og at dette gjelder for alle brevtyper. Julius Victor klargjør også det som etter hans syn utgjør den vesentlige og avgjørende forskjellen på retorikk og brev og som kan sammenfattes slik:

Taler kan ha *aliquid copiarum summarum*.

Brev må skrives innenfor *sermo proprius*.

Nytestamentlige brev.

Jeg går nå til to av Paulus' brev i Det Nye Testamentet. Det er mer presist å kalle dem *epistler*,⁸⁵ blant annet fordi de er lengre enn tradisjonelle brev.

I sin bok *Romans* (se bibliografi) bruker Fitzmyer ofte betegnelsen *brev-essay* (letter-essay). Kan vi her finne igjen elementer som kan knytte disse epistlene til retoriske retningslinjer? Stanley E. Porter (s. 562) formulerer to helt sentrale spørsmål når det gjelder Paulus' forhold til retorikk: «Discussion of Pauline rhetoric must ask two major questions. The first question is whether in fact Paulus was a rhetor, that is whether he had sufficient formal training to utilize the forms of Greco-Roman rhetoric current in his world, or whether there was sufficient rhetorical influence in this society so that even without formal training he could have gained adequate rhetorical knowledge to enable him to construct rhetorical letters... The second question is whether the categories of Graeco-Roman rhetoric provide useful tools for understanding the Pauline letters.» Dette går på å gi et mulig adekvat bilde av den bakgrunnen som Paulus hadde, både som orator og som brevskriver. Og indirekte blir da det neste spørsmålet hvor Paulus sto når det gjelder hans eget forhold til henholdsvis retorikk og til det

⁸³ Graece aliquid addere litteris suave est, si id neque intempestive neque crebro facias: et proverbio uti non ignoto percommodum est, et versiculo aut parte versus.

⁸⁴ In summa id momento et ad epistulas et ad omnem scriptionem bene loqui.

⁸⁵ Kommentarer til dette uttrykket er gitt tidligere i oppgaven.

å skrive epistler. Allerede her går det fram at man er *meget* usikker. Kan det da ut fra dette forventes noen forbindelse mellom klassisk retorikk og Paulus' brev?

Kapittel 18 i *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period* side 533ff. har tittelen «Paul of Tarsus and his letters». Kapitlet er også skrevet av Porter. I innledningen omtaler han noen sentrale fakta som kan relateres til spørsmålene i sitatet over. Først til dette: hadde Paulus fått tilstrekkelig formell kompetanse i retorikk⁸⁶ eller var der tilstrekkelig innflytelse av retorikk i samfunnet rundt ham? Hans fødeby Tarsus var et sentralt læresetet både for filosofi og for retorikk. Men oppholdt Paulus seg lenge nok her til fullt ut å kunne gjøre seg nytte av en eventuell formell klassisk retorisk opplæring? Og kan vi videre finne eksempler på dette i brevene? Eller var den formelle retoriske påvirkningen i hans omgivelser i seg selv sterke nok til å prege ham i tilstrekkelig grad? Eller må vi kanskje følge ham til Jerusalem og til hans opplæring under Gamaliel? ⁸⁷ Man har heller ikke kunnet klarlegge fullt ut *innholdet* i Gamaliels undervisning av Paulus i Jerusalem.

I Apostlenes gjerninger 22.3 bekrefter Paulus at «Jeg er en jødisk mann, født i Tarsus i Kilikia, men oppfostret i denne byen. Ved siden av Gamaliels føtter ble jeg undervist etter de strenge krav i den loven som vi har nedarvet fra fedrene. Og jeg var en ivrig Guds tjener på samme måten som dere alle er i dag.»⁸⁸ Imidlertid har Paulus' ord «i denne byen» (ἐν τῇ πόλει ταύτῃ) blitt oppfattet som uklart. Har han Tarsus i tankene hvor han ifølge ham selv fikk tilstrekkelig innsikt enten i formell retorikk eller gjennom utstrakt påvirkning? Eller sikter han til tilstrekkelig formell opplæring i Jerusalem «ved siden av Gamaliels føtter» (παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ)? Alt dette og i tillegg usikkerheten om Gamaliels undervisning skaper også uvisshet om Paulus' bakgrunn i forhold til klassisk retorikk og dessuten i forhold til hvilken *innfallsvinkel* han i det hele hadde til epistlene sine.

⁸⁶ Her definert som klassisk retorisk skolering med utgangspunkt i Arestoteles' retorikk.

⁸⁷ Gamaliel var et framtrædende og innflytelsesrikt medlem av *Sannhedrin* (gresk: συνέδριον). Sannhedrin var en forsamling av 23 menn med representanter fra alle byene i det bibelske Israel. Forsamlingen behandlet bare religiøse spørsmål. Men «Storsannhedrin» fungerte også som rettsinstans. Sanhedrin er også nevnt i evangeliene i forbindelse med rettssaken mot Jesus og dessuten flere ganger i Apostlenes gjerninger hvor vi i kap. 5 også hører vi om «Storsannhedrin og Gamaliel». I den norske bibeloversettingen er Sanhedrin oversatt med «Rådet»

⁸⁸ Ἐγώ εἰμι ἀνὴρ Ἰουδαῖος, γεγεννημένος ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας, ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ πατρῶου νόμου, ζηλωτὴς ὑπάρχων τοῦ θεοῦ καθὼς πάντες ὑμεῖς ἐστε σήμερον·

For å kunne belyse noe av alt dette nærmere har jeg sett på to sentrale epistler fra Paulus: *Galaterbrevet* og *Romerbrevet*. Disse epistlene vurderes i tillegg som helt autentiske. Og Romerbrevet blir i tillegg også vurdert som det viktigste og mest sentrale fra Paulus' hånd. For alle Paulus' brev har man utarbeidet mange skjema. Dette er blitt gjort for blant annet å gjøre et forsøk på å løse de retoriske spørsmålene, både av hele brev og av mindre deler av dem. I tillegg har man vurdert både stil og brevtype. Stanley E. Porter sier at «In the study of Pauline rhetoric despite the importance of other areas of discussion, major attention has been given to two concerns: the genre of species of rhetoric, that is, whether Paul's letters are forensic, epideictic or deliberative; and arrangement of the parts of the oration...Although comments will be made to place the analyses within the Greek and Roman rhetorical handbook tradition, it must be remembered that the handbooks were not definitive in their discussions of arrangement...»⁸⁹ Vi vil også se at det er stor uenighet i forhold til hvilken retorisk kategori man bør falle ned på.

a) Galaterbrevet

Det er ganske mange forslag til retorisk utforming av nettop *dette* brevet. Stanley E. Porter omtaler to av dem: «The first major modern commentary on a Pauline letter to utilize categories from ancient rhetoric was Betz on the Galatians.»⁹⁰ I det umiddelbart følgende henviser Porter til H.D.Betz: *Galatians*, sidene 14-25 hvor Betz blant annet foreslår at hele Galaterbrevet må oppfattes som en forsvarstale, altså en rettstale, slik som andre selvbiografiske brev og taler i antikken, for eksempel slik Demosthenes gjør det i *De corona*. Betz ser retorisk inndeling bare ut fra et slikt rammeverk for brevet, og han inndeler slik:

I. Brevets innledning, praescriptum (1:1-5).

Innhold: hilsninger.

II. Exordium (1: 6-11).

Innhold: -Hold fast ved evangeliet. Paulus' kall til apostel.

III. Narratio (1:12-2:14).

Innhold: Paulus' kall til apostel forts. Apostlene i Jerusalem godtar Paulus' apostelkall. Kefas i Antiokia.

⁸⁹ Porter Stanley E. s.541.

⁹⁰ Porter Stanley E. s. 541.

IV. Propositio (2:15-21).

Innhold: Både jøder og hedninger blir frelst av nåde ved tro på Kristus.

V. Probatio (3:1-4:31).

Innhold: Ånden ble gitt ved å høre evangeliet. Guds frelse er knyttet til løftet og troen. Loven ble gitt for overtreddens skyld. Loven er tuktemester til Kristus. Guds sønn har kjøpt oss fri fra loven. Bli ikke treller under loven på nytt. Isak og Ismael. *Digressio* til loven og de fem mosebøkene, *Torah* (3.19-25).

VI. Exhortatio (5:1-6:10).

Innhold: Formaning mot å gi seg inn under lovens vilkår. Kampen mellom kjødet og ånden. Kjødets og åndens frukt. De troendes plikter overfor hverandre.

VII. Brevets etterskrift (Conclusio) (6.11-18).

Innhold: Formaninger og hilsen til avslutning.

I den gresk-romerske verden som omga Paulus måtte han selvsagt bli påvirket av klassisk retorikk, uansett om han som tidligere omtalt skulle ha formell utdanning i retorikk eller ikke. I midlertid er Betz for ensidig i sin konklusjon. Retorisk teori er *mangfoldig*. Jeffrey T. Reed (Porter side 171) sier også at brevets natur er *multi-functional*. Dette fører til det generelle spørsmålet om retorisk praksis *bevisst* ble brukt i brev, en diskusjon som varte til inn i middelalderen. Brevets mangfold åpner for et mangfoldig innhold innenfor *samme* brev⁹¹ og gjennom dette for eventuell ulik retorisk påvirkning- også innenfor *samme* brev. Det går både på hovedgruppene (judisiell, deliberativ og epideiktisk retorikk) og på annen inndeling med utgangspunkt i *retorikk*. Som før nevnt henviser for eksempel [Demetrius] eller [Libanius] til svært mange brevttyper. Hvor skal denne epistelen ut fra dette plasseres? Eller er det slik at det finnes mange kategorier innen samme epistel? I tråd med dette sier Longenecker (s.x) at «Furthermore Betz can be faulted for relating Galatians to the classical forms of rhetoric in too scholastic and rigid a manner...the forms of classical rhetoric were «in the air», and Paul seems to have used them almost unconsciously for his own purposes, much as he used the rules of Greek grammar».

⁹¹ Cfr. [Libanius'] stiltype μικτή.

Opp mot Betz' analyse setter jeg en analyse av Kennedy som vurderer Galaterbrevet annerledes. Han sier at «Galatians is probably best viewed as deliberative rhetoric... The exhortation of 5:1-6:10 is strong evidence that the epistle is in fact deliberative in intent.»⁹² Og et siste argument fra Kennedy til fordel for Galaterbrevet som deliberativt: «The basic argument of deliberative oratory is that an action is in the self-interest of the audience... That is the pervasive argument of Galatians.»⁹³ Brevet er gjennomgående råd fra Paulus til menighetene i Galatia.

Nå direkte til Kennedys analyse:

I. Innledende hilsning (1:1-5).

Innhold: Hilsen.

II. Fortale/Exordium (1:6-10).

Innhold: Hold fast ved evangeliet. Paulus' kall til apostel.

III. Bevisføring (1:11-5:1).

Innhold: Paulus' kall til apostel forts. Loven ble gitt for overtreddesenes skyld. Loven er tuktemester til Kristus. Guds sønn har kjøpt oss fri fra loven. Bli ikke treller under loven på nytt. Isak og Ismael. (I motsetning til Betz vurderer ikke Kennedy dette som avstikker til Torah). Formaning mot å gi seg inn under lovens vilkår.

IV. Oppmuntring/tilskynding (5:2-6:10)

Innhold: Formaning fortsetter mot å gi seg inn under lovens vilkår fortsetter. Kampen mellom «kjødet» og «Ånden». «Kjødets» og «Åndens» frukt. De troendes plikter overfor hverandre.

V. Slutning/epilog (6:11-14). Innhold: Formaninger og hilsen til avslutning.

⁹² Kennedy George A, s.145

⁹³ Ibidem s.146

Lengden på de ulike analysene av Galaterbrevet er varierende, både i omfang og i inndeling. Og flere analyser kan nevnes: Hall,⁹⁴ Smit,⁹⁵ Bachmann⁹⁶ og Longenecker.⁹⁷

Er Galaterbrevet apologetisk eller deliberativt? Overfor Galaternes tilløp til å vende seg bort fra Paulus og det han hadde lært dem forsvare Paulus sin egen forståelse. Men hovedhensikten med brevet synes likevel-som nevnt over- å være hans forsøk på å overtale dem til å vende tilbake til hans egen «rette» forståelse, dvs. *persuasio* (å overbevise). Og det deliberative går på framtiden, slik som hos Paulus her. Vi ser hele tiden for oss et valg mellom å holde fast ved frelse gjennom Jesus Kristus alene eller gjennom den gammeltestamentlige Torah ved gjerninger. I Galaterbrevet 5,1 sier Paulus: «For frihet har Kristus frigjort oss. Stå derfor fast og bli ikke på ny tynget av trelldommens åk.»⁹⁸

Analysene over forutsetter imidlertid at *hele* Galaterbrevet er *enten* det ene *eller* det andre. Jeg har tidligere nevnt Jeffrey T. Reeds (Porter side 171) påstand om at brevnaturen er «multifunctional». Ut fra dette må vi se Longeneckers (s.vii) analyse med vekt på flere retoriske strukturer.

Først til selve skjemaoppsettet:

I. Salutation (1:1-5). Åpningen er karakteristisk for brev: «Paulus, apostel... til menighetene i Galatia: Nåde være med dere og fred fra Gud Fader og vår Herre Jesus Kristus...»⁹⁹

II. Forensic Rhetoric Section (1:6-4:11).

- Exordium (1:6-10)
- Narratio (1:11-2:14)

⁹⁴ Hall R. G.. s. 277-287

⁹⁵ Smit J. s. 1-26

⁹⁶ Bachmann M. s. 15ff.

⁹⁷ Longenecker R. N. s. c-cxix.

⁹⁸ τῇ ἐλευθερίᾳ ἡμᾶς Χριστὸς ἠλευθέρωσεν· στήκετε οὖν καὶ μὴ πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε

⁹⁹ Παῦλος ἀπόστολος... ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας· χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ,

- Propositio (2:15-21)
- Probatio (3:1-4:11)

III. Deliberative Rhetoric Section (4:12-6:10)

- Exhortatio I (4:12-5:12)
- Exhortatio II (5:13-6:10)

IV. Subscription (6:11-18).

Hilsen til avslutning er også som i brev: «...Vår Herre Jesu Kristi nåde være med deres ånd, brødre! Amen.»¹⁰⁰

Her søker Longenecker å forbinde på den ene siden en brevstruktur for brevet og på den andre siden å analysere de interne innholds-seksjonene etter innhold, den ene juridisk og den andre deliberativ. Men likevel sier han et annet sted (side ciii i innledningen) noe som er overraskende: «Galatians should probably be seen as a letter of rebuke and request», og da underforstått *hele* brevet. Vi er igjen tilbake til to av typene for stil hos [Libanios] i hans *Ἐπιστολῶν Χαρακτήρες* og [Demetrius] i hans *Τύποι Ἐπιστολικοί* og som i utgangspunktet i enda større grad snevrer inn brevstrukturen og brevstilen. Alle disse forholdene illustrerer imidlertid mangfoldet og mangelen på entydighet i brevanalyse, både generelt og her spesielt i forhold til Paulus.

Som en overgang til Romerbrevet ser vi på forhold mellom dette brevet og Galaterbrevet. Stirewalt jr.(s.106) hevder at Paulus i sin brevskrivning gikk gjennom en modningsprosess fra 1.Thessalonikerbrev og fram til Philipperbrevet og brevet til Philemon, «and now his masterly response to wayward churches (Galathians). Paul develops his apostolic letter even further; he transcends the normative forms to write the letter addressed to Romans». Uttrykket «masterly response» som karakteristikk av Galaterbrevet er en syntese av mange enkeltkomponenter. Disse karakteriserer brevet som helhet. Jeg fester meg ved en av disse: kraftfulle uttrykk som nesten er retoriske i sin form. Noen eksempler:

Gal. 1,6.: «Jeg er forbauset over at dere på denne måten så snart vender dere bort fra ham som kalte dere ved Kristi nåde til et annet evangelium»¹⁰¹

¹⁰⁰ Ἡ χάρις τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν, ἀδελφοί· ἀμήν.

¹⁰¹ Θαυμάζω ὅτι οὕτως ταχέως μετατίθεσθε ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς ἐν χάριτι [Χριστοῦ] εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον,

Videre til Gal.2,11: «Men da Kefas kom til Antiokia, sa jeg ham imot like opp i ansiktet, fordi han hadde opptrådt klanderverdig.»¹⁰²

Så til Gal.4,12: «Bli som meg, for også jeg (ble) som dere, brødre, det ber jeg dere om! Dere har ingen urett gjort mot meg.»¹⁰³

Og Gal.5,2: «Se, jeg Paulus sier dere.»¹⁰⁴

I slutten av brevet under oppsummering av formaningene sier han dette (Gal. 6,11): «Se, hvor store bokstaver jeg bruker med min egen hånd (når jeg skriver til dere)!»¹⁰⁵

Og til slutt Gal.6,17: «La så ingen heretter volde meg besvær! For jeg bærer Jesu merketegn (brennemerke) på mitt legeme.»¹⁰⁶

b) Romerbrevet.

Som sitert over går Paulus her ut over de vanlige og normgivende formene for brevskrivning. Dette er sikkert *en* av årsakene til at brevet er blitt kalt det viktigste og mest sentrale av brevene hans. Peter Stuhlmacher (Donfried ed. s.231) sier: «In most editions of the Bible the Pauline collection begins with the letter of the Romans. This is no accident. Of all Pauline letters we possess, Romans is without doubt the most important.» Brevet er også en form for veiskille for ham. Han har avsluttet evangeliseringen av områdene i øst og har nå til hensikt å dra vestover til Spania via Roma. I brevet orienterer han menigheten i Roma om dette. Det er også rimelig å anta at dette er grunnen til at Stirewalt (s.106/107) gir Romerbrevet navnet Letter-Essay (brev essay eller utvidet brev). Den tyske betegnelsen er enda bedre: *Lehrbrief*. Brevet kalles også Paulus' epistel til Romerne.

På sidene 123-125 omtaler Donfried ed. tre karakteristika som definisjon på et brev-essay. Den første av disse er tilleggs-hensikter ved brevskrivningen (Paulus' orientering til

¹⁰² Ὅτε δὲ ἦλθεν Κηφᾶς εἰς Ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν.

¹⁰³ Γίνεσθε ὡς ἐγώ, ὅτι καὶ γὰρ ὡς ὑμεῖς, ἀδελφοί, δέομαι ὑμῶν. οὐδὲν με ἡδίκησατε·

¹⁰⁴ Ἴδε ἐγὼ Παῦλος λέγω ὑμῖν.

¹⁰⁵ Ἵδετε πηλίκους ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρὶ.

¹⁰⁶ Τοῦ λοιποῦ κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω, ἐγὼ γὰρ τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματί μου βαστάζω.

menigheten i Roma om sine reiseplaner til Spania via Roma). Donfried ed. omtaler også Paulus' ønske om å offentliggjøre brevet for andre enn adressaten(e) som et karakteristikum for letter- essay/Lehrbrief, og da gjerne ved at brevet leses opp. Paulus bruker hele tiden dere (ὁμοῖς/ὁμοῖν) og mine brødre (ἀδελφοί μου) som tiltaleform, altså henvendt til alle.

I kap. 15.14-15. sier han: «Mine brødre, når det gjelder dere stoler også jeg selv på at også dere selv er fulle av godhet, oppfylte med all erkjennelse, og at dere også er i stand til å formane hverandre. Men jeg har har jeg skrevet noe usedvanlig (ἀπὸ μέρους) skarpt til dere, for igjen å påminne dere ved den nåde som er gitt meg av Gud.»¹⁰⁷ I sitatet ligger en tydelig henstilling til opplesning slik som i mange av de brevene hvor Paulus henvender seg til *hele menigheter*. I tillegg har han ikke tidligere vært i kontakt med de kristne i Roma og derfor henvender han seg gjennom brevet til *dem alle*.

Som det tredje sentrale kjennetegn på et brev-essay setter Donfried ed. opp hensikten å veilede og instruere og det setter jevnt over sitt preg på hele dette brevet. Det vil bli for omfattende å ta med alle detaljene her. Likevel er dette tilstrekkelig til å plassere Romerbrevet i kategorien for brev-essay. Stirewalt(s.108) understreker også at Paulus skriver i en enda mer retorisk utarbeiding og stilføring enn brev-essayistene ellers brukte.

George A. Kennedy hevder (s. 152) at «Romans is a considerably longer epistle than those we have been considering, and it resembles them in structure and in topics but is to be regarded as more epideictic in intent.» David E. Aune (Donfried ed. s. 278) presiserer dette slik: «...the central section of Romans (1:16-15:13) is a *logos protreptikos* in an epistolary frame. That is, Romans is a speech of exhortation in written form which Paul addressed to Roman Christians to convince them...». Slik blir brevet knyttet tettest mulig opp til retorikken: en epideiktisk tale i brevform eller mer bestemt: i form av et brev-essay. Dette fører oss videre til Romerbrevet som eventuelt *deliberativt*: Paulus oppfordrer de kristne menighetene i Roma til å følge ham.

Som i mange av de andre brevene til Paulus finner vi to store hoveddeler: den første delen er preget av dogmatisme. Her ser vi påbud og budskap og en fullstendig avvisning av alle innvendinger mot disse, som f.eks. i 1.18: «For Guds vrede åpenbares fra himmelen ut over

¹⁰⁷ Πέπεισμαι δέ, ἀδελφοί μου, καὶ αὐτὸς ἐγὼ περὶ ὑμῶν, ὅτι καὶ αὐτοὶ μεστοὶ ἐστε ἀγαθωσύνης, πεπληρωμένοι πάσης [τῆς] γνώσεως, δυνάμενοι καὶ ἀλλήλους νοθετεῖν. τολμηρότερον δὲ ἔγραψα ὑμῖν ἀπὸ μέρους, ὥς ἐπαναμνησκῶν ὑμᾶς διὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι ὑπὸ τοῦ θεοῦ

all ugudelighet og urettferdighet hos mennesker som holder sannheten nede i urettferdighet.»¹⁰⁸ Og sannheten er ene og alene Paulus' versjon.

Den andre delen er en pastoralpreget bruk av egne doktriner i en retorisk form: Forsetningen (*propositio*) til hele romerbrevet er ifølge Kennedy s.153 Kap.1:16: «For jeg skammer meg ikke for evangeliet, for det er en Guds kraft til frelse for enhver som tror, for jøde først og så for greker.»¹⁰⁹ Ut fra dette blir hovedspørsmålet i brevet frelse ved tro alene *eller* frelse først gjennom Torah og deretter tro.

Nå går jeg til et par retoriske forslag for oppdeling av brevet. Det første er slik:

I. Exordium, begynnelse/innledning (1:1-15).

II. Transitus, overgang (1:16-17).

III. Confirmatio, bevis (1:18-15-13).

IV. Peroratio, epilog eller talens avslutning (15:14-16-24).

Dette forslaget er fremsatt av W. Wuelner som ser på brevet som *deliberativt*.

Jeg setter opp enda et forslag som tar med flere detaljer. Det er utarbeidet av R. Jewett og har tittelen *Following the argument of Romans*. I sammendrag blir dette retoriske forslaget slik:

I. Exordium (1:1-1:12).

II. Narratio, skildring/fortelling mellom innledningen og beviset (1:14-15).

Paulus sier her (også nevnt over) at han ofte har hatt til hensikt å komme til Roma, men er blitt forhindret i dette: «Jeg står i gjeld både til grekere og til barbarer, både til vise og til de som ikke er det. Derfor er jeg for min del ivrig etter å forkynne evangeliet også for dere i Roma.»¹¹⁰

¹⁰⁸ Ἀποκαλύπτεται γὰρ ὁργὴ θεοῦ ἀπ' οὐρανοῦ ἐπὶ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων τῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων.

¹⁰⁹ Οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον, δύναμις γὰρ θεοῦ ἐστὶν εἰς σωτηρίαν παντὶ τῷ πιστεύοντι, Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἑλληνι·

¹¹⁰ Ἑλληνσὶν τε καὶ βαρβάροις, σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις ὀφειλέτης εἰμί· οὕτως τὸ κατ' ἐμὲ πρόθυμον καὶ ὑμῖν τοῖς ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελίσασθαι.

III. Propositio, hovedspørsmålet (1:16-17).

Her setter Paulus opp det sentrale for brevet, bl.a: «Den rettferdige skal leve ut fra tro.»¹¹¹

IV. Probatio, bevisføring (1:18-15:13).

A. Confirmatio, bevis (1:18-4:25).

B. Exornatio, talens utsmykking (5:1-8:39).

C. Comparatio, sammenlikning (9:1-11:36).

D. Exhortatio, oppmuntring/tilskyndelse (12:1-15:13).

E. Peroratio, taleslutt (15:14-16:27).

Innholdet både i Galaterbrevet og i Romerbrevet har som vi ser resultert i mange forslag til inndeling. Dette sammen med det uavklarte spørsmålet om Paulus' retoriske bakgrunn bør peke i en bestemt retning: Paulus hadde ikke *primært* en retorisk bakgrunn for sine brev.

Innholdet sto i fokus, og sentrale gjennomgangsemner er forholdet mellom jøder og «grekere», dvs. hedninger, og videre sammen med dette og *ut fra* dette frelse gjennom Kristus ved tro alene eller gjennom lovgjerninger. Vi kan også utvide dette til de øvrige brevene.

c) Konklusjon på Paulus' brev.

Til slutt kommenterer jeg noen punkt som Stanley E. Porter omtaler. Disse gjelder i første rekke *alle* brevene til Paulus, men de er sentrale også for Romerbrevet og Galaterbrevet.

De er også sentrale sett i lys av hovedemnet for denne masteroppgaven.

En snublestein (Stanley E. Porters uttrykk) som stadig dukker opp er forholdet mellom retoriske strukturer og strukturer for brev. Med det mener han faren for en sammenblanding. Dette, sier han, påvirker naturlig nok enhver analyse av brevene og «these vary with regard to the genre of rhetoric as well as the arrangement of the rhetorical parts. This should make any interpreter cautious about claims made for rhetorical analysis, especially when they are made in comparison with other forms of analysis.»¹¹² Innfallsvinkene for analyse er også vidt forskjellige. Ofte tar de utgangspunkt i hvordan analytikeren, ofte feilaktig, i *utgangspunktet* fastsetter rammen for *hele brevet*, eksempelvis apologetisk, deliberativt eller epideiktisk

¹¹¹ Ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται.

¹¹² Porter ed. S. 561

(omtalt over), mens alle disse kategoriene ofte finnes *innenfor* det samme brevet. Vi ser greske og romerske retoriske kategorier blandet sammen med områder som de klassiske håndbøkene ikke omtaler. Men, sier Porter videre, «so long as one is aware of the limits of claims made for Pauline rhetoric, rhetorical categories can be profitably used to interpret Paul's letters.»¹¹³

Epistola ad Diognetum

I prosjektskissen nevnte jeg *Epistula ad Diognetum* og tar først med noen forhold *omkring* dette skriftet. Baasland E./ Hvalvik R. red. (s. 239) sier at «det såkalte *Brevet til Diognet* er blitt beskrevet som «det fineste av de tidlige kristne skrifter» og (s.239) som «perlen fra antikkens kristendom.» Vi vet ikke hvordan brevet er blitt til, for det er aldri sitert av antikke kirkelige forfattere. Bare ett håndskrift er overlevert og forfatteren og dateringen er ukjent. På side 240 blir det henvist til stor enighet om at skriftet ikke er noe vanlig brev, dvs. et privatbrev ut fra en konkret foranledning: «Ut fra vanlig terminologi vil det heller kunne kalles en «epistel» eller «et åpent brev». Se kommentarer til disse begrepene over. Og på side 240 leser vi: «Det betyr at det har et mer allment og upersonlig preg og at det derfor er skrevet for et større publikum. Det er kanskje mer treffende å karakterisere skriftet som en (apologetisk) avhandling.» Denne brevtypen er nærmere beskrevet tidligere under omtalen av Paulus' brev til Romerne.

Siden skriftets innhold klart utgjør et forsvar for kristendommen mot både jødedom og «grekere», det vil si hedendom, er det rett å kalle brevet for apologetisk. Men at målgruppen er «et større publikum» er ikke noe argument *mot* å betegne skriftet som brev. Antikken gir tallrike eksempler på brev for en større målgruppe. Dessuten er skriftet for kort til å kunne betegnes som en lang tale, men har derimot et omfang som kan gå for et ganske langt brev (12 korte kapitler). Det må også understrekes at «forfatteren avslører kjennskap til klassisk retorikk og viser seg på alle måter som en utpreget stilist».¹¹⁴

¹¹³ Porter ed. S. 585

¹¹⁴ Baasland E./Hvalvik R. red. s.241

Og til sist: det hevdes at skriftet ikke bør kalles *Brevet til Diognetos* (Ἐπιστολή πρὸς Διόγνητον), men bare *Til Diognetos* (Πρὸς Διόγνητον). Imidlertid lar jeg diskusjonen om akkurat dette ligge.

Kapittel 2 som går på kritikk av «grekeres» dvs. hedningers gudsdyrkelse er deliberativt siden det oppfordrer til ny og fremtidig form for gudsdyrkelse, men det har *også* apologetiske innslag. Her følger noen eksempler: «Du skal da gjøre deg selv fri fra alle (nåværende) tanker som behersker ditt sinnelag og du skal fri deg fra vanen som bedrar deg. Og du er så å si et uventet (nytt) menneske som vil være tilhører til uventet lære, slik som du selv innrømmet.»¹¹⁵ Slutten «slik du selv innrømmet» tyder på at forfatteren i *utgangspunktet* henvender seg til en enkelt adressat slik som i et brev.

Og videre i samme kapittel: «Du skal ikke bare se med øyne, men bruk også din forstand: (spør) av hvilket materiale (de er laget) eller hvilket utseende (de har) de som dere fastsetter som og anser for guder.»¹¹⁶

Forfatteren sier videre at materialet like gjerne kunne blitt kokekar eller husgeråd og spør retorisk: «Er det disse ting dere kaller guder? Er det under disse dere er slaver?..er det på grunn av dette dere hater de kristne fordi de ikke anser disse for (å være) guder?»¹¹⁷

Kapittel 2 avsluttes slik: «At de kristne ikke har gjort seg til slaver under slike guder kunne jeg ha atskillig mer å si om. Men hvis noen skulle mene at dette ikke er nok, vurderer jeg det som unyttig å si mer.»¹¹⁸

¹¹⁵ Ἄγε δὴ, καθάρας σαυτὸν ἀπὸ πάντων τῶν προκατεχόντων σου τὴν διάνοιαν λογισμῶν, καὶ τὴν ἀπατῶσάν σε συνήθειαν ἀποσκευασάμενος, καὶ γενόμενος ὥσπερ ἐξ ἀρχῆς καινὸς ἄνθρωπος, ὡς ἂν καὶ λόγου καινοῦ, καθάπερ καὶ αὐτὸς ὡμολόγησας, ἀκροατῆς ἐσόμενος·

¹¹⁶ Ἴδε μὴ μόνον τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ καὶ τῇ φρονήσει, τίνος ὑποστάσεως ἢ τίνος εἵδους τυγχάνουσιν οὓς ἐρεῖτε καὶ νομίζετε θεούς.

¹¹⁷ ταῦτα θεοὺς καλεῖτε, τούτοις δουλεύετε, ... Διὰ τοῦτο μισεῖτε Χριστιανούς, ὅτι τούτους οὐχ ἡγοῦνται θεούς.

¹¹⁸ Περὶ μὲν οὖν τοῦ μὴ δεδουλῶσθαι Χριστιανούς τοιούτοις θεοῖς πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα εἰπεῖν ἔχοιμι· εἰ δέ τι μὴ δοκοίη κἂν ταῦτα ἱκανά, περισσὸν ἡγοῦμαι καὶ τὸ πλείω λέγειν

Avslutningen (kapittel 10, 11 og 12) er ifølge Båsland/Hvalvik red. en samlet appell til leseren. Retorisk er den derfor nærmest å oppfatte som rekapitulasjon (recapitulatio/ἀνακεφαλαίωσις) med en blanding av relativt korte setninger og litt lengre perioder hvor alle appellerer til brevskriverens samling av kjernepunkt.

Fra kap. 10: «For Gud elsket menneskene. For deres skyld skapte han verden.»¹¹⁹

Fra kap. 11: «Etter det prises ærefrykt for loven, profetenes nåde blir kjent, troen på evangeliene grunnlegges, tradisjonen fra apostlene blir holdt i ære og livfull er kirkens nåde.»¹²⁰

Tilslutt innledningen til kap.12: «Om dere treffer på og lytter med hellig handling til dette, da vil dere komme til å kjenne til det som Gud skjenker (gir til) dem som virkelig elsker Ham, de som er blitt en gledens hage.»¹²¹

Brevteoretikernes definisjon av stil var som nevnt mangfoldig og derfor vanskelig å definere entydig. Ut fra dette er det ikke helt lett å slå fast *stilen* i de tre siste kapitlene i «Til Diognet». «The letter-writing tradition was essentially independent of rhetoric» (Porter ed. s. 191).

Nærmest kommer vi ved å definere stilen som en blanding av retorikkens tre tradisjonelle stiltyper: den jevne (ἰσχνός/tenuis), den midlere (γλαφυρός/politus) og den høye (ὕψηλός/grande eller grave). Et forsøk på en oppsummering blir slik: Formen er et *brev-essay*. Det er adressert til «Diognet» og gjennom mesteparten av essayet henvender forfatteren seg *direkte* til ham slik disse sitatene viser:

Fra kap.1: «Fordi jeg ser, beste Diognet at du er meget ivrig når det gjelder å lære de kristnes fromhet å kjenne...»¹²²

¹¹⁹ Ὁ γὰρ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ἠγάπησε, δι' οὗς ἐποίησε τὸν κόσμον,

¹²⁰ Εἴτα φόβος νόμου ἄδεται καὶ προφητῶν χάρις γινώσκεται καὶ εὐαγγελίων πίστις ἱδρύται καὶ ἀποστόλων παράδοσις φυλάσσεται καὶ ἐκκλησίας χάρις σκιρτᾷ.

¹²¹ Οἷς ἐντυχόντες καὶ ἀκούσαντες μετὰ σπουδῆς εἴσεσθε ὅσα παρέχει ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν ὀρθῶς, οἱ γενόμενοι παράδεισος τρυφῆς.

¹²² Ἐπειδὴ ὁρῶ, κράτιστε Διόγνητε, ὑπερεσπουδακότα σε τὴν θεοσέβειαν τῶν Χριστιανῶν μαθεῖν...

Fra kap. 10: «Hvis *du* nå skulle lengte etter nettop denne troen...»¹²³

Men i motsetning til sitatene over innledes likevel det siste kapitlet (Kap.12) med «om dere lærer å kjenne disse ting og lytter til dem med iver, da vil dere vite hva Gud gir til dem som holder av ham på rett vis ...»¹²⁴ Dette er også sitert over blant sitatene som illustrerer «Til Diognet» som en samlet appell til leseren: essayet er ment for å leses og høres av flere.

Mer om retorikk, brevteori og om andre som berører dette.

Jeffrey T. Reed starter oppsummeringen av sin artikkel med tittelen «Brevet» slik: «The above survey of Graeco-Roman rhetoricians, epistolary theorists, and letter writers (personal), official and literary reveals both similarities and differences between epistolary and rhetorical practices.»¹²⁵ Håndbøkene som omhandler brevskrivning ut fra det som i disse omfattes av *officia oratoris*, talerens plikter, omtaler ikke, slik vi har sett, *direkte* disse.

I Herennius-retorikken (H.R.1,3)¹²⁶ sammenfattes *officia oratoris* slik:

«Taleren må ha evnen til å:

finne (*inventio*/ἔννοια),

ordne (*dispositio*/οἰκονομία),

uttrykke (*expositio*/ὑπόκρισις),

huske (*memoria*/μνήμη)

og til stil (*elocutio*/λέξις)».

Denne avhandlingen og særlig forholdet mellom brevteori og det siste punktet kommer jeg tilbake til.

¹²³ Ταύτην καὶ σὺ τὴν πίστιν ἐὰν ποθήσῃς...

¹²⁴ Οἷς ἐντυχόντες καὶ ἀκούσαντες μετὰ σπουδῆς, εἴσεσθε ὅσα παρέχει ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν ὁρθῶς

¹²⁵ Porter ed. S. 190-191

¹²⁶ Avhandling om retorikk i 4 bind til en ellers ukjent C. Herennius. Man antar at den er skrevet en gang mellom år 86 og 82 f.v.t.

Stanley K. Stowers (s.52) sier at «the classification of letter types according to the three species of rhetoric only partially works. This is because the letter-writing tradition was essentially independent of rhetoric.» Videre sier han at mange av de ulike brevtypene tilsvarer den oppmuntrende og formanende gruppen (παράινεσις). Men han sier også (s.52) at «exhortation was only tangentially related to rhetorical theory».

C.J. Classen (Porter ed. s.191) går så langt som til å hevde at man ikke finner *noen* forbindelse mellom retorisk teori og brevteori. I sitatene over konkluderer Jeffrey T. Reed med at vi både finner likheter og forskjeller mellom retorisk teori og brevteori, mens Stanley K. Stowers sier at klassifikasjon av brevtyper bare delvis faller sammen med de tre retorikktypene (judisiell, deliberativ og epideiktisk). Selv om dette kan synes å stå mot hverandre,¹²⁷ understreker det brevteoriens tøyelighet hvis vi i tillegg kopler dette sammen med det som C. J. Classen hevder: *at der ikke er noen forbindelse*. Og hans begrunnelse er denne: «Rhetoric (oratory) and epistolography were regarded as two different fields in antiquity, and it seems advisable, therefore, to stay within the elaboration and presentation of their respective theory.»¹²⁸

La oss stoppe opp ved «advisable». Selvsagt kan vi utdype og fremlegge retorisk teori og brevteori som to selvstendige og adskilte områder. Men hvorfor hevder C.J. Classen at dette er tilrådelig i forhold til å se forbindelseslinjer? Han begrunner ikke dette nærmere. Derimot sier Jeffrey T. Reed (Porter ed. s.191) som et direkte tilsvare til dette: «On the other hand, rhetorical conventions are clearly found in letters-a result of the epistolary genres flexibility-but rarely in a systematic manner governing the entire letter such as the letters of Demosthenes.» Men brevteoretikerne på sin side råder ofte brevskrivere til *ikke* å gjøre bruk av retoriske konvensjoner: altså direkte i motsetning til f.eks. Julius Victor som er omtalt tidligere.

I stedet opererer mange brevteoretikere med tre standard-deler i brev: *brevets åpning*, *brevets hoveddel* og *brevets slutt*, fordi dette angivelig gjør det lettere å gi en *enhetlig* teoretisk oversikt over brev. Likevel finner vi klare eksempler på retoriske konvensjoner i brev også når vi ser dette i sammenheng med disse tre standard-delene. Hvordan henger så alt dette sammen slik at vi likevel kan snakke om *brevteori*? En mulig tolkning er at brevskriveren som regel har flere samtidige formål når han skriver brevet. Han har flere emner innenfor hoveddelen i samme brev. Disse delene kan tolkes ulikt i forhold til aspektene judisiel,

¹²⁷ Både likheter og forskjeller versus bare delvis sammenfall.

¹²⁸ Porter ed. s.191

deliberativ og epideiktisk retorikk. Det samme gjelder for brevets «stil». Brevets lengde betyr også sitt. Alle disse faktorene bekrefter igjen at begrepet *brevteori* er et meget vidt og fleksibelt område og at stilbegrepet (*ῥησις/elocutio*)¹²⁹ er det overordnede. Disse faktorene samlet utgjør hovedårsaken til den store og brede uenigheten i tolkningen av veivalgene blant brevteoretikerne, og som er langt større enn innenfor retorisk teori.

Retorisk teori, brevteori og andre forfattere.

En rekke andre forfattere fra andre ulike perioder av Hellenismen enn dem som er nevnt over omtaler retorisk teori. Og disse er for en stor del først og fremst kjente som talere. Men i tillegg berører en del av dem også forhold innenfor det *vide* begrepet brevteori. Likevel: bortsett fra hos noen få står ikke omtale av brev systematisk fram som konkret emne. De har mer karakter av at emnet «brev» blir berørt i forbifarten når retorikk er hovedtema, men da med unntak av at «stil» i brev ofte nevnes.

Vi går nå til andre forfattere ut fra deres forhold til brev. Dette for om mulig å kunne kaste litt lys over hvordan alt dette henger sammen og kanskje *kan* knyttes sammen, hvordan de definerer et brev, hvordan de forholder seg til innholdet i brev, hvordan de definerer brevtyper og endelig deres syn på brevstil. Vi må i de fleste tilfellene finne ut av dette *indirekte*, for de fleste av dem tar som nevnt ikke *direkte* opp emnet brevteori.

a) Philostratos fra Lemnos (3.årh. e.v.t.)

Han er likevel et unntak fordi han har et langt og konkret stykke om brev (*De Epistulis*). Men han er først og fremst kjent som sofist og som forfatter av biografier over andre sofister. Philostratos nærmest definerer brev som *brevstil*, og i tillegg vurderer han brevstilen hos andre. Han innleder kap.2 slik: «De som blant fortidens skribenter etter min mening har anvendt brevstilen på best måte er: av filosofene Apollonius fra Tyana¹³⁰ og Dio; men av hærførerne (er det) Brutus eller den som Brutus benyttet seg av til å sende (ut) brevene; av keiserne den guddommelige Marcus når det gjelder dem (brevene) han selv sendte ut. For i

¹²⁹ Dette var for antikke brevteoretikere langt mer omfattende enn vår vanlige oppfatning av «stil»

¹³⁰ Ἀπολλώνιος ὁ Τυαννεύς, en neopytagoreisk hellig mann fra 1.årh. e.v.t. Han hadde kontakt med keiserne Nero, Domitian og Nerva.

tillegg til det at han er blitt skilt ut i stil hadde også hans faste karakter satt sitt merke i brevene; men av retorene var Herodes Atticus¹³¹ den beste med hensyn til å skrive brev, og når han overdriver den attiske dialekten og er for snakkesalig kommer han ofte bort fra det som svarer til den rette brevstilen. For brevstilens utforming bør synes (tre frem som) mer attisk enn dagligtalen (συνηθείας), men mer alminnelig enn attisismen; og (den bør) være utformet på en folkelig måte (πολιτικῶς), men likevel ikke avvike fra det fine og elegante.»¹³² Og her følger noen meget korte utdrag fra brev hos dem som Philostratos nevner i sitatet over:

a),1. Apollonius

Brevet fra ham er etter all sannsynlighet ikke ekte, men stilen i hans brev nr.9 er i alle fall verd sitatet: «Til Dio. Det er bedre å oppmuntre med fløyter og lyre enn med ord, for gledens redskap har også navn av diktekunsten,¹³³ men ordet (talen) finner det sanne».¹³⁴ Likevel er det uklart hva sitatet egentlig sier: Mener Apollonius at brevstilen skal være et kunstnerisk uttrykk på linje med «Musenes kunst», men i ordets form *eller* at ordet som en motsetning til dette evner å finne *sannheten*? Jeg anser det siste som mest sannsynlige selv om uklarheten likevel er der

a,2. Dio

Fra hans brev 3: «Til Eusebios. Jeg går ut fra at du er tilstede og er oppmerksom på at jeg leser brevene som du sender, slik at hvis du skrev til meg mer uten opphold, ville jeg nok ikke være utilfreds når det gjelder fraværet. »¹³⁵

¹³¹ Det er ikke bevart brev fra ham.

¹³² Τὸν ἐπιστολικὸν χαρακτῆρα τοῦ λόγου μετὰ τοὺς παλαιοὺς ἄριστα μοι δοκοῦσι διεσκέφθαι φιλοσόφων .μὲν ὁ Τυανεὺς καὶ Δίων, στρατηγῶν δὲ Βροῦτος ἢ ὅτῳ Βροῦτος ἐς τὸ ἐπιστέλλειν ἐχρήτο, βασιλέων δὲ ὁ θεσπέσιος Μάρκος ἐν οἷς ἐπέστελλεν αὐτός, πρὸς γὰρ τῷ κεκριμένῳ τοῦ λόγου καὶ τὸ ἐδραῖον τοῦ ἥθους ἐντετύπωτο τοῖς γράμμασι, ῥητόρων δὲ ἄριστα μὲν Ἡρώδης ὁ Ἀθηναῖος ἐπέστελλεν, ὑπεραττικίζων δὲ καὶ ὑπερλαλῶν ἐκπίπτει πολλαχοῦ τοῦ πρέποντος ἐπιστολῇ χαρακτῆρος. δεῖ γὰρ φαίνεσθαι τῶν ἐπιστολῶν τὴν ἰδέαν ἀττικωτέραν μὲν συνηθείας, συνηθεστέραν δὲ ἀττικίσεως καὶ συγκεῖσθαι μὲν πολιτικῶς, τοῦ δὲ ἀβροῦ μὴ ἀπάδειν.

¹³³ μουσικὴ τῇ τέχνῃ

¹³⁴ **Θ.** Δίῳνι. Αὐλοῖς καὶ λύρα κρεῖττον ἐστὶ τέρπειν ἢ λόγῳ, τὰ μὲν γὰρ ἡδονῆς ὄργανα καὶ μουσικὴ τοῦνομα τῇ τέχνῃ, λόγος δὲ τάληθές εὐρίσκει.

¹³⁵ **Εὐσέβειῳ** Παρόντα σε βλέπειν οἶμαι ταῖς ἐπιστολαῖς ἐντυγχάνων αἷς ἐπιστέλλεις, ὥστ' εἰ γράφοις μοι συνεχέστερον ἥκιστ' ἂν ἐπὶ τῇ ἀπουσίᾳ δυσχεραίνομι.

a3. Filosofkeiseren Marcus Aurelius

Her til slutt hans åpnings-hilsen i brev til senatet i Roma som bevitner at kristne var årsaken til seieren: «Keiser Markus' brev til det sammenkalte (senatet i Roma) hvor han bevitner at kristne selv har blitt årsaken til deres egen seier. Enehersker keiser Markus Aurelius Antoninus Germanikus Partikus Sarmatikus hilser til Romernes folk og til det samlede offer.»¹³⁶

Dette er tilfeldig valgte utsnitt fra dem Philostratos omtaler i sitatet over og som etter hans mening er de beste som brevstilister innenfor sin kategori. Hvordan «de beste» innenfor disse kategoriene skal bli forstått er vanskelig å definere og særlig ut fra disse svært korte utsnittene. Selve stilen er forskjellig ut fra forskjellig innhold, men alle kan knyttes til Philostratos i det at «brevstilen må utformes i samsvar med vanlig bruk, men likevel ikke være i strid med den elegante stilen». Dette reflekterer også ønsket om klarhet og tydelighet som han omtaler nedenfor.

Så tilbake til enda noen korte sitat fra Philostratos' *De epistulis*: «Ærgjerrighet i et brev er barnslig.»¹³⁷ Så langt jeg kan se er Philostratos alene om akkurat dette og da i motsetning til *hvordan* ærgjerrigheten blir satt fram. Videre sier han: «Det er nødvendig å fjerne gjentakelser fra lange brev, fordi dette er mere skikket til kamp enn å være i overensstemmelse med et brev.»¹³⁸ Altså må ikke lange brev bli (judisiell) retorikk. Ἀγωνιστικώτερον må tolkes slik. På slutten av brevet understreker Philostratos at vi lykkes lettere dersom vi «uttrykker oss i en klarere stil.»¹³⁹

136 Μάρκου βασιλέως Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Σύγκλητον, ἐν ἣ μαρτυρεῖ Χριστιανούς αἰτίους γεγενῆσθαι τῆς νίκης αὐτῶν. Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος Γερμανικὸς Παρθικὸς Σαρματικὸς Δῆμῳ Ῥωμαίων καὶ τῇ Ἱερᾷ Συγκλίτῳ χαίρειν.

¹³⁷ φιλοτιμία δὲ ἐν ἐπιστολῇ μειρακιῶδες.

¹³⁸ τῶν δὲ ἐς μῆκος προηγμένων ἐπιστολῶν ἐξαίρειν χρή κύκλους, ἀγωνιστικώτερον γὰρ ἢ κατὰ ἐπιστολὴν τοῦτο.

¹³⁹ ἐρῶντες ῥᾶον

Tidligere omtalte jeg [Demetrios'] *De elocutione/Περὶ ἐρμηνείας* og hans syn på noen av hovedreglene for *brevstil* slik han definerer dem. Disse hovedreglene kan ifølge Rosemary Radford Ruether (s. 124) sammenfattes slik: jevn stil; lange setninger og perioder er ikke bra i brev; brevet må gi inntrykk av en dialog, men i tillegg enda mer bevisst enn i en vanlig samtale; setningsstrukturen må ha hyppige avbrudd for å etterlikne vanlig samtale; brevet må kombinere den jevne stilen med den elegante. Ruether hevder også at alt dette samsvarer helt med det vi finner igjen hos Gregor av Nazianzos (384-390 e.v.t), men vel å merke i hans *brevstil*. Hans retoriske stil er annerledes og preget av et større mangfold med bakgrunn i hans samtid. «Gregorys (rhetorical) language is a combination of classical Attic, κοινῇ, poetic words, and neologisms.»¹⁴⁰

b) Gregor av Naziansus

Også Gregor har kort behandlet brevteori i sitt brev nr. 51 hvor han på oppfordring av sin nevø Nikobolos gjør rede for «en god brevstil». Brevet åpner slik: «Til Nikobolos. Blant brevskrivere (siden du også har bedt om svar på dette) er det noen som skriver lengre (brev) enn det som passer og andre som er altfor korte. Begge bommer fullstendig på å nå det rette målet på samme måte som når bueskytterne kanskje skyter for høyt eller for lavt når de sikter etter målet. De bommer i like stor grad, men likevel nok av motsatte grunner. Det er nødvendig å ha fokus på det rette omfanget (for brevet). Man bør ikke fortsette å skrive lengre når emnet (i brevet) er begrenset, men man bør heller ikke være knapp på ord når der er mere å si...dette er det jeg mener om det å være kortfattet».¹⁴¹

Dersom vi sammenlikner dette utsnittet med sammendraget over av [Demetrios'] syn på brevstil, ser vi at det gjenspeiler hans krav til jevn stil og at lange setninger og perioder må unngås. Dette gjenspeiler også Philostratos.

¹⁴⁰ Radfords Ruether s. 57.

¹⁴¹ Νικοβούλω Τῶν γραφόντων ἐπιστολὰς (ἐπειδὴ καὶ τοῦτο αἰτεῖς), οἱ μὲν μακρότερα γράφουσιν ἤπερ εἰκός, οἱ δὲ καὶ λίαν ἐνδεέστερα· καὶ ἀμφοτέροι τοῦ μετρίου διαμαρτάνουσιν, ὥσπερ τῶν σκοπῶν οἱ τοξεύοντες, ἂν τε εἴσω πέμπωσιν, ἂν τε ὑπερπέμπωσι· τὸ γὰρ ἀποτυγχάνειν ἴσον. Κἂν ἀπὸ τῶν ἐναντίων γίνηται. Ἔστι δὲ μέτρον τῶν ἐπιστολῶν, ἢ χρεια· καὶ οὔτε μακρότερα γραπτέον, οὔ μὴ πολλὰ τὰ πράγματα, οὔτε μικρολογητέον, ἔνθα πολλά... Περὶ μὲν δὴ τῆς συντομίας ταῦτα γινώσκω·

Jeg tar med enda et par utsnitt fra Gregors 51. brev: «Når det gjelder klarhet er *det* velkjent at en så langt råd er må unngå den prosa-like stilen og heller helle mot formen for å prate...for det ville være like upassende at en gåte blir forstått som at et brev forklares.»¹⁴² «Helle mot formen for samtale» samsvarer med [Demetrius'] utsagn over i *Περὶ ἑρμηνείας* 227: «På samme måte som en dialog...»¹⁴³

Den tredje avgjørende kvaliteten i brev er etter Gregors syn *sjarm* eller *ynde* (ἡ χάρις): «Ynde er den tredje kvaliteten i brev. Vi vil bevare denne hvis vi absolutt ikke skriver tørt og uten ynde...det må absolutt ikke se ut som om vi overdriver bruk av dette: det ene er primitivt, men det andre er overdrevet.»¹⁴⁴ [Demetrios] bruker ikke ordet ynde (ἡ χάρις), men skjønnhet (τὸ κάλλος). Likevel synes han å understreke begrepet «ynde» ved å presisere viktigheten av vennlighet og gode råd og ikke å uttrykke seg for pompøst.

c) Basilius

Nå er det naturlig først å fokusere på Gregors nære venn og kollega Basilius (330-379 e.v.t.)¹⁴⁵ Disse to var også i et par perioder i sterk konflikt. Fra Basilius er bevart godt over 300 brev til svært mange mottakere og fra det meste av hans livsløp. Alle tar utgangspunkt i forskjellige forhold knyttet opp mot kirken: tro, administrasjon, filosofi, kristendom versus hedendom og uenighet på mange andre felt. Men ingen av brevene tar konkret opp temaet *brevstil og retorikk*. Likevel følger to korte utsnitt av brev fra Basilius og da med fokus på hans *brevstil*. Først fra brev 90. Dette skrev han i 372 e.v.t. Han gjør her rede for en tydelig forbindelse mellom tradisjonell (dvs. hedensk) utdanning og arianismen¹⁴⁶ med

¹⁴² Περὶ δέσαφηνείας ἐκεῖνο γνώριμον, ὅτι χρηὶ φεύγοντα τὸ λογοειδές, ὅσον ἐνδέχεται, μᾶλλον εἰς τὸ λαλικὸν ἀποκλίνειν... ὁμοίως γὰρ ἄκαιρον καὶ γρήφον νοεῖσθαι καὶ ἐπιστολὴν ἑρμηνεύεσθαι.

¹⁴³ ὥσπερ καὶ ὁ διάλογος

¹⁴⁴ Τρίτον ἐστὶ τῶν ἐπιστολῶν, ἡ χάρις. Ταύτην δὲ φυλάξομεν, εἰ μήτε παντάπασι ξηρὰ καὶ ἀχάριστα γράφοιμεν... μήτε λίαν τούτοις φαινοίμεθα καταχρώμενοι· τὸ μὲν γὰρ ἀγροῖκον, τὸ δ' ἄπληστον.

¹⁴⁵ Biskop i Caesarea.

¹⁴⁶ Arius ble fordømt som kjetter. Han døde i 336 e.v.t.

ganske korte og krasse retoriske setninger og med en stilkvalitet som er nær Demosthenes' δεινός : «Fedrenes (dvs. kirkefedrenes) læresetninger har blitt hånet. De apostoliske tradisjoner blir foraktet. Oppfinnsomhet fra opprørske menn tar kontroll (ἐμπολιτεύεται) i kirkene. Og hva mer er: mennene gjør det med retorisk ordkløveri og ikke med teologiske undersøkelser. Denne verdens visdom tar til seg førsteplassen og har satt til side korsets storhet (prakt).»¹⁴⁷

Og fra brev 24: «Jeg anser at det passer seg for en mann som svetter av anstrengelse når han er opptatt med å forstå utsagn og når han forbedrer øvrigheten hos folkeslag og byer og har sterk beundring når det gjelder forfedres store dyktighet- (at det passer seg at livet hans står fram som et forbilde på dyktighet).»¹⁴⁸

I det første brevutsnittet bruker Basilius korte og sterke utsagn og utsnittet kunne like gjerne vært plassert i en følelsesladet retorisk sammenheng. Og det andre utdraget kunne vært fra en (deliberativ) tale hvor Basilius gir eksempel og råd om fremtiden. Men Basilius selv har uttalt ros og pris til den enkle og naturlige brevstilen.¹⁴⁹ Videre begrunner han dette med at «Jeg synes at det passer seg for en kristen ikke å skrive for å vise sin lærdom, men snarere for (μᾶλλον ἢ) å gi vise alminnelig hjelp.»¹⁵⁰ Som enda en begrunnelse viser han også til eldre hedenske brevskrivere, og spesielt til Platon, som her i brev 135,1: «Ved ordets frihet bekjemper Platon både forordninger og dessuten spotter han roller.»¹⁵¹

¹⁴⁷ Καταπεφρόνηται τὰ τῶν Πατέρων δόγματα, ἀποστολικαὶ παραδόσεις ἐξουθένηται, νεωτέρων ἀνθρώπων ἐφευρέματα ταῖς Ἐκκλησίαις ἐμπολιτεύεται· τεχνολογοῦσι λοιπόν, οὐ θεολογοῦσιν οἱ ἄνθρωποι· ἢ τοῦ κόσμου σοφία τὰ πρωτεῖα φέρεται, παρωσαμένη τὸ καύχημα τοῦ σταυροῦ.

¹⁴⁸ Πρέπον γὰρ εἶναι τίθεμαι, ἀνδρὸς πολλὰ μὲν ἐπὶ μαθήσει λόγων ἰδρώσαντος, ἐθνῶν δὲ καὶ πόλεων ἀρχὰς διευθύναντος καὶ πρὸς μεγάλην προγόνων ἀρετὴν τὸν ζῆλον ἔχοντος, τὸν βίον προκεῖσθαι εἰς ὑπόδειγμα ἀρετῆς.

¹⁴⁹ Τὸ τῆς λέξεως ἀπλοῦν τε καὶ ἀκατάσκευον.

¹⁵⁰ πρέπον ἔδοξε μοι εἶναι προθέσει χριστιανοῦ οὐ πρὸς ἐπίδειξιν μᾶλλον ἢ κοινὴν ὠφέλειαν γράφοντος.

¹⁵¹ Πλάτων δὲ τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ λόγου ὁμοῦ μὲν τοῖς δόγμασι μάχεται, ὁμοῦ δὲ καὶ παρακωμῶδει τὰ πρόσωπα.

Ut fra dette som er omtalt viser Basilius' forhold til brev og brevstil forskjellige sider.

Rousseau (s.196) understreker nettopp dette: «It is worth reminding ourselves, therefore, what a varied picture Basil's letters do present.» Og videre begrunner han dette med de ytre sett meget skiftende forhold som Basilius ble utsatt for. Jeg kan ikke gå i detaljer her, men bare som ett «stikkord» av mange mulige nevner jeg at «He spent the whole of his priestly and episcopal career in Caesarea. In spite of his orthodoxy, he attacked the favour of Valens,¹⁵² who supported financially his extensive works of charity and sent him on an important mission to Armenia in 373. As a churchman, he strongly advocated and worked for unity but in conservative terms that were less convincing to ambitious peers.»¹⁵³

Det generelt sentrale brevmotivet *παρουσία/άπουσία* finner vi også hos Basilius, som her i ep. 197,1: «Slik vil vi kunne være hverandre nær i Ånden, når vi i vår jordiske bolig er adskilte.»¹⁵⁴ Gregor bruker også disse stiltypene, men da bare i talene sine.

d) Keiser Julian

Keiser Julian var født i 331 e.v.t. Han var romersk keiser 361-363 e.v.t. og er mest kjent som *ὁ αποστάτης* (den frafalne) fordi han ønsket å gjenopprette dyrkingen av den polyteistiske gresk-romerske gudeverden. Men dette gjorde han først kjent etter at han var blitt innsatt som keiser. G. W. Bowersok sier (s. 61): «The deferential Christian Caesar vanished, and in his place stood the pagan Augustus.»

Julian omtaler nå sin omvendelse åpent. I et brev (ep.29) omtaler han dette i vendinger som nærmest er en *retorisk* panegyrikk i epideiktisk form til gudene og gleden over egen nyvunnen frihet: «Vi høyakter gudene offentlig. Og den største delen av hæren som ledsager meg er gudfryktige.¹⁵⁵ Vi ofrer okser åpenlyst. Vi har gitt mange hekatomber til gudene som bevis på vår takknemlighet.¹⁵⁶ Gudene pålegger meg å rense (lutre) alt så mye som jeg kan og

¹⁵² Romersk keiser 364-378 e.v.t.

¹⁵³ OCD s.234, sp. 2.

¹⁵⁴ Οὕτω γὰρ δυνησόμεθα ἐγγὺς ἀλλήλων εἶναι τῷ πνεύματι, εἰ καὶ τῇ οἰκῇσιν τῇ ἐπὶ τῆς γῆς παμπληθὲς ἀποκρίσμεθα.

¹⁵⁵ dvs: overfor de hedenske gudene.

¹⁵⁶ Hekatombe(ἐκατόμβη): ofring av hundre okser.

jeg adlyder dem med hengivenhet. De sier at de vil belønne våre anstrengelser stort hvis vi bare ikke er lettsindige.»¹⁵⁷

Likevel forsøkte han først under skinn av religionsfrihet å respektere de kristne. Men hans videre preferanse av hedningene i alle spørsmål førte ham inn i sterk opposisjon til de fremste i kirken. Han skrev innenfor mange kategorier, også brev både på latin og gresk. Blant disse er bevart et bruddstykke av et brev til en biskop (brev nr. 157). Dette viser keiserens grunnholdning til de kristne. I brevet spotter Julian de kristnes hellige bøker. Det er gjengitt og kommentert av Salamenes Hermeias Sozomenus¹⁵⁸ som innleder slik: «Med spott sendte keiseren dette til de daværende fremste biskopene: «Jeg lærte å kjenne, jeg kjente, jeg fordømte.» Og til dette svarte disse skriftlig: «Du lærte å kjenne, men du kjente (det) ikke. Hvis du kjente det, hadde du nok ikke fordømt det»¹⁵⁹ Brevstilen er kort, stram og sarkastisk og den må defineres som *δεινός* selv om bare et lite bruddstykke av brevet blir referert. Julian har nok formet brevet slik for å understreke-slik han ser det- sin absolutte autoritet i tros- og religionsspørsmål. Han gikk altså fra forsøk på toleranse til absolutt påbud. I en meget sterk og kort formulering i brev nr.61 følger han stilmessig opp med dette: «For etter min mening er det nødvendig å veilede, men ikke å straffe, de gale.»¹⁶⁰ Og «de gale» er helt klart de som bekjenner den kristne tro. I disse utsnittene er formuleringene sterke og nært beslektet med apologetisk retorikk.

Til slutt et lite utsnitt av et brev (nr.4) med et helt annet innhold og en helt annen stil. I voksen alder ser Julian med lengsel tilbake på sitt opphold på sin bestemors gods femten år tidligere. Fra Gallia skriver han til en viss retor Euagrios som ellers er ukjent: «Da jeg var helt ung

¹⁵⁷ Ὁρῃσκεύομεν τοὺς θεοὺς ἀναφανδὸν καὶ τὸ πλῆθος τοῦ συγκατελθόντος μοι στρατοπέδου θεοσεβές ἐστιν· ἡμεῖς φανερώς βουθυτοῦμεν· ἀπεδώκαμεν τοῖς θεοῖς χαριστήρια περὶ ἡμῶν ἑκατόμβας πολλὰς· ἐμὲ κελεύουσιν οἱ θεοὶ τὰ πάντα ἀγνεύειν εἰς δύναμιν, καὶ πείθομαί γε προθύμως αὐτοῖς· μεγάλους καρποὺς τῶν πόνων ἀποδώσειν φασίν, ἣν μὴ ῥαθυμῶμεν.

¹⁵⁸ Advokat i Konstantinopel i 5. årh e.v.t.

¹⁵⁹ Τάδε γὰρ ἐπιτωθάζων ὁ βασιλεὺς τοῖς τότε διαπρέπουσιν ἐπισκόποις ἐπέστειλεν· «ἀνέγνων, ἔγνων, κατέγνων·» τοὺς δὲ πρὸς ταῦτα ἀντιγράψαι· «ἀνέγνως, ἀλλ' οὐκ ἔγνως· εἰ γὰρ ἔγνως, οὐκ ἂν κατέγνως».

¹⁶⁰ καὶ γάρ, οἶμαι, διδάσκειν, ἀλλ' οὐχὶ κολάζειν χρὴ τοὺς ἀνοήτους.

syntes jeg at denne sommerboligen var den mest dyrebare (for meg)...nå som jeg er en mann lengter jeg fremdeles etter det gamle (oppholds-)stedet.»¹⁶¹

Vi er nå i en historisk krysning mellom fortidens hedendom og fremtidens kristendom. Dette kan vi se kraftige glimt av i brev hos noen av dem som alt er omtalt og da selvsagt klarest hos Keiser Julian ut fra omtale og breveksempler over. Som avslutning her tar jeg med det som keiseren sier til Eutherius, hans lojale kammerherre, i brev nr. 29 fra 380 e.v.t: «Du skal gi dem (de hedenske gudene) takkoffer på mine vegne. Du vil ofre ikke bare på vegne av *en* mann, men på vegne av det greske fellesskap.»¹⁶² Underforstått: -Slik demmer du best opp mot den nye faren som er de kristne

«The golden age of Christian Letters»

Stowers (s.45) kaller Gregors og Basilios' samtid for nettopp dette. Han nevner i tillegg til dem som alt er nevnt en rekke navn som han samlet omtaler slik: «These writers achieved a synthesis of classical rhetoric and Christian traditions best exemplified in the East by Gregory of Nazianzus and in the West by Jerome and Augustine». Samtidig var denne sene perioden i antikken fra 300-tallet og utover en avslutning på noe (hedendom) og begynnelsen på noe helt annet (kristendom) og med naturlig innebygde sterke motsetninger.¹⁶³ Isidorus fra Pelusium (d. ca. 450 e.v.t) gir uttrykk for dette når han sier at klassisk språkvitenskap, retorikk og filosofi er kommet «bort fra virkeligheten (kristendommen), men sier videre (brev 3.65) at «hvis disse kunstartene blir forskjønnet ved sannheten (Kristendommen), vil de måtte skape lengsel hos de kloke .»¹⁶⁴

¹⁶¹ Τοῦτο ἐμοὶ μεираκίῳ κομιδῇ νέῳ θερίδιον ἐδόκει φίλτατον· ... Ἀνὴρ δὲ ὢν ἤδη τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἐπόθουν δίαιταν.

¹⁶² ὑπὲρ ἐμοῦ δὲ αὐτοῖς θῦε τὰ χαριστήρια· θύσεις δὲ οὐχ ὑπὲρ ἑνὸς ἀνδρός, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων.

¹⁶³ Cfr. eksempelvis det kanskje sterkeste eksemplet i forbindelse med brevene fra keiser Julian.

¹⁶⁴ Εἰ μὴν αὖται τῇ ἀλήθεια καλλωπίζονται, ποθεῖναι ὀφείλουσιν τοῖς ἐχέφροσιν.

I følge Rousseau (s.262-263) kan vi spore dette også hos Basilius, men med andre ord, som her i brev 144: «Derfor kommer erkjennelse fra virksomhet og fra erkjennelsen kommer tilbedelse...slik er tilbedelsen en ledsager for troen og troen befestes ut fra kraft.¹⁶⁵»¹⁶⁶

Men Gregor hadde en karriere som bar preg av ubesluttet somhet. I Oxford Classical Dictionary leser vi at «His own career was marred by indecisiveness: he was never able to define a balance between the ‘philosophic life’ and engagement in ecclesiastical affairs.»¹⁶⁷

Cicero

I utgangspunktet ville det vært mer naturlig å omtale Cicero tidligere. Men hans status både som retor og som brevskriver gjør det naturlig å plassere ham her når vi ser ham i forhold til det som allerede er omtalt og dessuten i forhold til gresk språk slik det viser seg i brevene. Ciceros brev er innbyrdes svært ulike. De har et stort omfang og spenner stort sett fra informativ kommunikasjon med familiemedlemmer og venner til viktige og godt utarbeidete brev som i realiteten er avhandlinger og utredninger i brevform, altså det vi har definert som epistler. En stor del av brevene ble helt klart skrevet ut fra øyeblikkets stemning uten noen tanke for utgivelse. Her finner vi en brevstil som er relativt rolig og har dagligtalens form, mens de som er skrevet til offentlige personer i praksis har noe av den samme stilen som vi finner i Ciceros taler. Slik sett er det problematisk å si noe *entydig* om Ciceros brevstil bortsett fra at den er omfattende og variert. Dessuten har han selv i meget begrenset omfang uttalt seg om stil i brev, men til gjengjeld i stort omfang om stil i taler, både sine egne og andres.

Likevel finner vi noen ganske små utsnitt som i det minste *antyder* hans syn.

Jeg har valgt ut noen korte utsnitt hvor Cicero berører brevstil.

Først ett hvor han gjør rede for den avgjørende funksjonen for brev, (Fam. 2:4:1):

«Cicero hilser Curio. Du er ikke ukjent med at det finnes mange typer av brev. Men der finnes en helt bestemt brevtype (som ikke kan bli misforstått). Grunnen for dette er nettopp denne: at vi skulle kunne informere dem som var fraværende hvis der skulle være noe som var viktig

¹⁶⁵ Som følge av praktisk virksomhet.

¹⁶⁶ Οὐκοῦν ἀπὸ μὲν τῶν ἐνεργειῶν ἢ γνῶσις, ἀπὸ δὲ τῆς γνώσεως ἢ προσκύνησις... Οὕτως ἢ μὲν προσκύνησις τῇ πίστει ἀκολουθεῖ, ἢ δὲ πίστις ἀπὸ δυνάμεως βεβαιοῦται.

¹⁶⁷ OCL s.657 sp.1

å vite enten for oss eller for dem selv...det gjenstår to brevtyper som jeg liker svært godt. Den ene er fortrolig og spøkefull (mens) den andre er høytidelig og alvorlig. Hvilken av de to det passer seg mindre for meg å bruke kan jeg ikke helt se.»¹⁶⁸

Og i dette utsnittet bekrefter han forskjellig stil: «For jeg skriver på *en* måte det som jeg mener bare er for mottagerne, men på en annen måte det som jeg mener at mange vil lese.»¹⁶⁹ I forhold til [Demetrius'] brevtyper viser dette til flere, men nærmest til *den vennlige* (Ὁ μὲν οὖν φιλικός ἐστιν ὁ δοκῶν ὑπὸ φίλου γράφεσθαι πρὸς φίλον.)

Ciceros høytidelige brevstil blir av andre beskrevet slik: «Siden vi nå og da skriver til stater og kongelige personer, bør slike brev være på et vis opphøyet (i stilen). Man bør ha i tankene den (personen) som det blir skrevet til. Men ikke så opphøyet (i stilen) at (det blir) en avhandling i stedet for et brev slik som Aristoteles' (brev) til Alexander¹⁷⁰ og Platons brev til Dions venner.» Dette er sitat fra en av de fire sentrale brevskriverne som er nevnt tidligere, [Demetrius'] *De elocutione* 234. Ellers nevner Cicero informative brev, brev til familien, anbefalingsbrev, brev til trøst og brev for å tilby støtte og hjelp (Fam.5:5:1): «Selv om jeg absolutt ikke hadde bestemt å skrive brev til deg unntatt anbefalingsbrev...»¹⁷¹

Som eksemplene viser er det helt tilfeldig når Cicero omtaler brevtyper og brevstil. Likevel viser han kjennskap til brevteori.

Hvis vi sammenlikner med et lite utsnitt fra en av talene, bekrefter dette dessuten den store stilforskjellen som vi kan finne mellom hans retorikk og hans brev. Her fra åpningen av den første talen mot Catilina holdt i Senatet: «I himmelens navn, hvor lenge skal du misbruke vår tålmodighet, Catilina? Hvor mye lenger skal den din galskapen drive sitt spill? Hvor langt vil din tøylesløse frekkhet drive på med oss? Har det absolutt ikke gjort inntrykk på deg at der er vaktposter om natten på Palatin, at der patruljerer vaktposter i byen, at befolkningen er preget

¹⁶⁸ Cicero salutem dicit C. Curoni.

Epistularum genera multa esse non ignoras, sed unum illud certissimum, cuius causa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentis si quid esset quod eos scire aut nostra aut ipsorum interesset...reliqua sunt genera duo, quae magno opere delectant, unum familiare et iocosum, alterum severum et grave. Utro me minus deceat uti, non intelligo.

¹⁶⁹ Aliter enim scribimus quod eos solos quibus mittimus, aliter quod multos lecturos putamus.

¹⁷⁰ Alexander Den Store

¹⁷¹ Etsi statueram nullas ad te litteras mittere nisi commendaticias...

av frykt, at alle gode borgere strømmer sammen og at senatet møter her¹⁷² hvor stedet er under meget sterk bevoktning, eller (uttrykket i) senatorenes ansikt og blikk? Merker du ikke at planene dine ligger klart i dagen og ser du ikke at sammensvergelsen din er hindret ved at alle disse vet om den?»¹⁷³ Denne stilen har også likhetspunkt med Basilius' brevstil som av og til er sterk (δεινός) og som er omtalt tidligere. Ved disse utsnittene ser vi en tydelig forskjell på Ciceros stil i brev og retorikk. Også innenfor samme brev har han forskjellige stil-typer, slik som han selv sier i ett av utsnittene over. Alt dette peker i retning av god kjennskap til brevteori.

Jeg sammenfatter nå til noen sentrale punkt:

- brevets avgjørende funksjon er informasjon til fraværende. Uten at Cicero sier det direkte ser han for seg forskjellig brevstil ut fra hvem adressaten er.
- en rolig stil og dagligtalens form i brev som bare er skrevet ut fra øyeblikkets omstendigheter uten andre hensyn.
- Cicero omtaler spesifikt to brevtyper. Den ene er fortrolig eller spøkefull, mens den andre er alvorlig og høytidelig.
- Han skiller også mellom *en privat* og *en offentlig* brevstil.
- retorisk teori er for ham et annet og forskjellig felt fra brevteorien. Her viser jeg til drøftingen tidligere i oppgaven som tar utgangspunkt i C. J. Classens påstand om at retorisk teori og brevteori var helt adskilte og uten noen forbindelse.
- I Ciceros brev finner vi ofte innslag av gresk, både sitat og egne utsagn. Det er spesielt mye av dette i hans brev til Atticus og med et poetisk innslag som her i brev 28: «...som din venn Sofokles sier:- Under mitt tak med mitt sinn i søvn å høre det plaskende regnet...»¹⁷⁴

¹⁷² For anledningen på Palatin-høyden under beskyttelse av krigere til hest (*equites*).

¹⁷³ Quo usque tandem abuteris, Catilina. Patientia nostra? Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis, constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides?

¹⁷⁴ ...ut ait tuus amicus Sophocles:- Κἄν ὑπὸ στέγῃ πυκνῆς ἀκούειν ψακάδος εὐδούσῃ φρεσίν...»

Og fra brev 117 til Atticus: «Og mang en bølge i sønnvindens midte ruller over den vide, salte sjøen .»¹⁷⁵

Hutchinson (side 14) sier at «The use of Greek words and phrases displayed culture and refinement in the aristocratic life of this period» (Ciceros samtid). En kan ut fra dette anta at Cicero i talene¹⁷⁶ og i de teoretiske skriftene gjorde bruk av gresk. I de siste finner vi en del og i *Tusculanae Disputationes* (drøfting i Tusculum) er der for eksempel enda en variant hvor Cicero selv har oversatt fra gresk til latin.

Fra Homers Iliade 9.646: «Men mitt hjerte svulmer i raseri hver gang jeg slik kommer til å tenke på hvordan han behandlet meg foraktelig blant Argivene .»¹⁷⁷

Og Cicero oversetter: «Og hjertet mitt svulmer fullstendig opp i dystert raseri når jeg minnes/husker på at jeg er blitt berøvet/fratatt all ære og ros»¹⁷⁸

Men det er likevel i *brevene* vi oftest finner gresk språk og da hovedsakelig i *de private brevene* som for det meste også er brev til Atticus, som her (brev 82,2) med et lengre sitat i brevet: « Siden lekene har fått en dag i tillegg, er det til og med bedre at jeg «sliter ut» den dagen her sammen med Dionysius. Når det gjelder Tribonius er jeg fullt ut enig med deg. Når det gjelder Domitius: `Ved Demeter er ikke en eneste fiken på denne måten mer lik en fiken` enn `den nøden` (hans nød) er lik min.»¹⁷⁹

I likhet med Demosthenes skrev også Cicero brev fra landflyktighet. Jeg ser her bort fra de enkelte omstendighetene rundt deres respektive landflyktighet. Men begge gir uttrykk for en grenseløs fortvilelse over den situasjonen de er havnet i. Om situasjonen generelt i landflyktighet sier Hutchinson (s. 26): «The disgrace, and the poverty it brought, figure

¹⁷⁵ Πολλα δ' ἐν μεταίχμῳ νότος κυλίνδει κύματ' εὐρείας ἁλός.

¹⁷⁶ Mindre i talene.

¹⁷⁷ ἀλλά μοι οἰδάνεται κραδίη χόλῳ ὁππότε κείνων μνήσομαι ὥς μ' ἀσύφηνον ἐν Ἀργείοισιν ἔρεξεν

¹⁷⁸ Corque meum penitus turgescit tristibus iris cum decore atque omni me orbatum laude recordor

¹⁷⁹ Ludis quidem quoniam dies est additus, eo etiam melitus hic eum diem cum Dionysio conteremus. De Tribonio, prorsus tibi adsentior, de Domitio σὺ κῶ μὰ τὴν Δήμητρα, σῦ κον οὐδὲ ἐν οὕτως ὁμοιον γέγονεν quam est ista περίστασις nostrae...

prominently in Roman and Greek discussions.» Her følger eksempler fra brev skrevet i landflyktighet av Cicero og av Demosthenes, men med ganske forskjellige ord og til helt ulike adressater. Stilen er også ganske forskjellig. Hutchinson (s.25) sier dette: «Ciceros letters from exile have typically been viewed as extreme and somewhat embarrassing outpourings of emotion.» I *Ad Familiares xiv, 4*, skriver Cicero med fokus på Terentia¹⁸⁰: «Å, hvor redningsløst fortapt og ødelagt jeg er! Hva skal jeg gjøre nå? Skulle jeg be deg komme du som er en syk kvinne og ødelagt både legemlig og sjelelig? Ikke spørre deg og altså være uten deg? Det er slik jeg mener at det vil bli for meg: hvis det er håp for at jeg kan vende tilbake, måtte du da styrke håpet og være til hjelp for saken. Hvis det ikke er håp, slik som *jeg* frykter, og alt er forbi, da må du komme til meg på den måten du kan. Bare *dette* skal du vite: hvis jeg har deg her, vil jeg ikke se det som at jeg fullstendig har gått til grunne.»¹⁸¹

Demosthenes' brev 2 starter slik: «Demosthenes hilser til Rådet og Folkeforsamlingen. På grunn av min forvaltning i politikken var jeg av den meningen at jeg- som en som ikke var skyldig i noen som helst urett overfor dere- aldri ville bli slik behandlet , men at selv om jeg skulle ha begått en ubetydelig fornærmelse mot dere, ville jeg møte tilgivelse. Men siden resultatet er blitt det som det er så lenge som jeg observerte dere: uten noe tydelig bevis og ikke en nøye undersøkelse for å skaffe frem bevis fra Rådets side som dømmer skyldig alle dem som er anklaget i kraft av informasjon som ikke er gjort kjent, da anser jeg dere for å avstå ikke noe mindre enn det jeg selv ble frarøvet....jeg mener at det er min rett med deres samtykke å oppnå frifinning på lik linje med dem som ble utsatt for de samme anklagene og ikke å være den eneste som ved falske anklager ble frarøvet sitt fedreland, sin eiendom og samvær med dem som er hans nærmeste og kjæreste.»¹⁸²

¹⁸⁰ Ciceros' kone

¹⁸¹ O me perditum, o me adflictum! Quid nunc? rogem te ut venias, mulierem aegram et corpore et animo conceptam? Non rogem? Sine te igitur sim? Opinor, sic agam: si est spes nostri reditus, eam confirmes et rem adiuves; sin, ut ego metuo, transactum est, quoquo modo potes ad me fac venias. Unum hoc scito; si te habebo, non mihi videbor plane perisse.

¹⁸² Δημοσθένης τῇ βουλῇ καὶ τῷ δημῷ χαίρειν. ἐνόμιζον μὲν ἂφ' ὧν ἐπολιτευόμην, οὐχ ὅπως μηδὲν ὑμᾶς ἀδικῶν τοιαῦτα πείσεσθαι, ἀλλὰ καὶ μέτρι' ἐξαμαρτῶν συγγνώμης τεύξεσθαι. ἐπειδὴ δ' οὕτως γέγονεν, ἕως μὲν ἐώρων ὑμᾶς, οὐδεμιᾶς ἀποδείξεως φανεράς οὐδ' ἐλέγχου γιγνομένου παρὰ τῆς βουλῆς, πρὸς τὰ ταύτης ἀπόρρητα καταψηφισομένους ἀπάντων, οὐδὲν ἐλαττόνων παραχωρεῖν ὑμᾶς ἡγοῦμενος... οἶμαι δεῖν, ἐὰν καὶ ὑμῖν βουλομένοις ᾗ, τῆς ὁμοίας τυχεῖν σωτηρίας τοῖς τῶν ὁμοίων αἰτίων τετυχηκόσιν, καὶ μὴ μόνος δι' αἰτίαν ψευδῇ τῆς πατρίδος καὶ τῶν ὄντων καὶ τῆς τῶν οἰκειοτάτων συνηθείας ἀποστερηθῆναι.

Her ser vi forskjell i stil. Ciceros brev er et privatbrev hvor han uten formaliteter gir uttrykk for sin sorg og fortvilelse og brevet er klart forskjellig fra hans retoriske stil.

Demosthenes' brev er langt mer formelt i stilen siden det er offentlig til Rådet og Folkeforsamlingen. Slik ligger det nærmere en retorisk stil. Det er bare landflyktigheten som hindrer Demosthenes her å opptre som retor. Men det konkrete bakteppet for deres fortvilelse er likt: de gir begge uttrykk for savn av fedreland og av sine nærmeste og av sine kjære: Cicero sier: *O me perditum, o me adflictum!..Unum hoc scito; si te habebō, non mihi videbor plane perisse.*

Demosthenes sier: *καὶ μὴ μόνος δι' αἰτίαν ψευδῇ τῆς πατρίδος καὶ τῶν ὄντων καὶ τῆς τῶν οἰκειοτάτων συνηθείας ἀποστερηθῆναι.*

Avslutningsvis ser vi på alle brevene hos dem begge under ett. Omfanget av Demosthenes' *bevarte* brev utgjør bare 6 i antall, og alle er skrevet i landflyktighet. Og av disse er bare 4 aktuelle her. Jeg har heller ikke funnet belegg for flere brev fra Demosthenes' hånd.

Omfanget av Ciceros *bevarte* brev er enormt i forhold til dette, og selv omfanget av brevene fra landflyktighet er langt mer omfattende. Dette må vi ha i tankene under en sammenliknende vurdering. Likevel finner vi også hos Cicero passasjer i disse brevene som kan sees i forhold til ham som taler. Her følger et eksempel på dette: et brev som Cicero skrev til sin bror Quintus da denne var på vei tilbake til Roma fra sin periode som guvernør i Asia. Om brevet sier Hutchinson (s.38) at «fully formalized rhetoric is much more pervasive.» Cicero skriver: «Snarere ville jeg ikke selv bli sett av deg. Du ville ikke ha sett din bror, ikke mannen du etterlot, mannen du kjente, mannen du gråtende forlot da han gråt da han fulgte deg som dro av sted,¹⁸³ du ville ikke engang sett et spor av ham, ikke en etterlikning, men et skyggebilde av en død mann som pustet»¹⁸⁴

Helt tilslutt fra Demosthenes' første brev hvor han indirekte bekrefter at han gjennom disse brevene primært har retorikken i tankene: «I talerens situasjon er det naturligvis mulig å oppfatte hva dere vil og lett rette misforståelsene; men en nedskrevet side gir ikke en slik mulighet mot dem som gir uttrykk for misnøye. Om dere likevel i det minste ville lytte i

¹⁸³ Til din provins

¹⁸⁴ Immo vero me a te videri nolui. Non enim vidisses fratrem tuum, non eum quem reliqueras, non eum quem noras, non eum quem flens flentem, prosequentem proficiscens, ne vestigium quidem eius, nec simulacrum sed quandam effigiem spirantis mortui.

stillhet og kanskje ha tålmodighet til å få vite alt det jeg har å si... selv om det er skrevet i korthet...»¹⁸⁵

Fronto.

Cicero blir i ettertid vurdert som en fremragende og uovertruffen brevskriver, men kritiseres samtidig for at han som taler legger for liten vekt på å bruke «uventede og overraskende ord».¹⁸⁶ Denne vurderingen stammer fra taleren og brevskriveren Marcus Cornelius Fronto (95-166 e.v.t.) som i første rekke er kjent for sin omfattende brevkorrespondanse på latin. Men den er også ganske omfattende på gresk. I et brev til keiser Marcus Aurelius som var Frontos tidligere privatelev (brev 3 i Frontos fjerde bok med brev til keiseren) omtaler også *han* Cicero som en fremragende brevskriver og også som en av Romas beste talere, men sier likevel dette: « ---selv om man ikke desto mindre i alle talene hans nok finner svært få uventede ord, som likevel blir undersøkt med iver og interesse og årvåkenhet og en omfattende evne til å huske gamle dikt.»¹⁸⁷

Før jeg går til Frontos brev tar jeg med noen korte generelle opplysninger om ham. Fronto ble født i Cirta i Numidia, en romersk provins på nordkysten av Afrika. Han fullførte utdanningen sin i Roma og ble en ledende advokat under keiser Hadrian (117-138 e.v.t). Han hadde også embeter som senator og var consul suffectus¹⁸⁸ juli/august 143. Av keiser Antoninus Pius (138-161 e.v.t.) ble Fronto utpekt som lærer og veileder for sønnene som senere ble keisere. Selv om han også var en berømt og anerkjent taler, er Fronto nå nesten bare kjent for sin brevkorrespondanse. Den delen som er på gresk inneholder brev til Marcus (Caesar) og svarbrev, brev til venner og kjente og i tillegg forskjellige anonyme og ufullstendige brev (*additamentum epistularum variarum acephalum*). Vi har også et par meget korte greske

¹⁸⁵ λέγοντι μὲν οὖν ἔστιν αἰσθέσθαι τί βούλεσθε καὶ διορθώσασθαι τὰ γνοούμενα ῥάδιον· τὸ δὲ βιβλίον οὐδεμίαν ἔχει βοήθειαν τοιαύτην πρὸς τοὺς θορυβοῦντας. οὐ μὴν ἀλλ' ἐὰν ἐθέλησιν ἀκοῦσαι σιγῇ καὶ περιμείνητε πάντα μαθεῖν... καίπερ βραχέων τῶν γεγραμμένων ὄντων

¹⁸⁶ Insperata atque inopinata verba

¹⁸⁷ Quom tamen in omnibus eius orationibus paucissima admodum reperias insperata atque inopinata verba, quae nonnisi cum studio atque cura atque vigilantia atque multa veterum carminum memoria indagantur.

¹⁸⁸ Utnevnt til konsul som erstatning for en annen (død eller fratrådt).

fragment av taler. Ut fra sin bakgrunn med hjemsted og utdanning i Roma var Fronto i utgangspunktet mest orientert mot latin og den vestlige delen av Romerriket, men hans bakgrunn for gresk var også solid. Og om dette sier Van den Hout på side X: «Although scholastic, Frontos greek is correct Attic. He must have learned greek at an early age thank to his Greek paedagogus. Moreover, his teachers and his wife were Greek. As to contemporary Greek rhetoric, he disliked it as much as he did Senecas modern style.»

Gjennom Frontos brev lærer vi også godt å kjenne hans syn på stilteori: taleren må søke mot det mest uttrykksfulle ordet han kan finne i tekster i tidlig og arkaisk latin. Og han må finne fram til det uvanlige og fortrinnsvis bruke det framfor alminnelige og helt vanlige ord, men under forutsetning av at ordene ikke er uklare eller disharmoniske. Han må også disponere ordene innbyrdes på rett måte og gå inn for retoriske vendinger, *sententiae* og en billedliknende beskrivelse (εἰκόν).¹⁸⁹ Vi er her tilbake til *stil* som sentralt og til *latin*. Men vi finner uttrykk for dette også i Frontos greske brev.

Først kort fra brev til Marcus Caesar (3.7-8) hvor Fronto skriver om bilder (εἰκῶνες) i språket. Han sier at Marcus «for det første» er helt på det rene med at bruk av bilder har som formål (εἰκόνα εἰ rei assumi) enten å utsmykke noe (*ut ornet quid*) eller å nedvurdere det (*aut deturpet*). Videre kan formålet være å gi en sammenlikning (*aequiparet*), bagatellisere (*deminuat*), forsterke (*ampliet*), eller å gjøre noe overbevisende som i utgangspunktet ikke er det (*aut ex minus credibili credibile efficiat*). Når det ikke er snakk om noe av dette, slår Fronto fast at der heller ikke er noen plass for bilde (εἰκόν). «For det andre» sier Fronto videre at når du utarbeider muntlig eller skriftlig et bilde for det emnet du har i tankene, må du bruke samme fremgangsmåte som når du maler: du må legge merke til de spesielle karaktertrekkene eller kjennetegnene ved det du maler. Slik er det også når du skriver. Og Fronto fortsetter: «Du vil kunne plukke ut det karakteristiske ved tingen på mange måter: (Du kan se etter) det som er beslektet, det som er ensartet, det hele, delene, det spesielle, det som utgjør forskjellene, det som er like overfor hverandre, konsekvensene, og forståelsen som følger med, navnene....de uventede hendingene, grunnlaget og omtrent alt det som brukes som innhold emner i brev.... I dette bildet som jeg har beskrevet av din far og av deg selv grep jeg en enkelt ting av (de uventede) kjennetegnene: like stor grad av sikkerhet som av evne til nytelse.»¹⁹⁰ Fronto avslutter brevet slik og bruker da også et bilde: «Nå skal du søke

¹⁸⁹ OCL s.394, spalte 1.

¹⁹⁰ Insignia autem cuiusque rei multis modis eliges, τὰ ὁμογενῆ, τὰ ὁμοειδῆ τὰ ὅλα, τὰ μέρη, τὰ ἴδια, τὰ διάφορα τὰ ἀντικείμενα, τὰ ἐπόμενα, καὶ τὰ παρακολουθοῦντα, τὰ ὀνόματα, τὰ... τὰ

langs nettop disse veiene og stiene som jeg har vist deg over og du vil nok da nå fram til Aenaria¹⁹¹ på beste måten....en annen gang skal vi følge videre opp mer nøyaktig og mer grundig hele håndverket med bilder. Nå har jeg bare lett berørt tingenes hovedpunkt».¹⁹²

I brevet bruker Fronto billedbegrepet som en sentral faktor for å beskrive «stil». Han beskriver formålene som «*ut ornet quid*», «*ut aequiparet*» osv. Og de sentrale termene gjengir han på gresk (se fotnoter).

I perioden fra Hadrian (117-138) til Marcus Aurelius (161-180) var Fronto den ledende i det litterære livet i Roma. Edward Champlin (s.45) sier: «the same period saw the markable heyday of the archaizing movement, most closely associated with the name of Fronto, that however briefly, determined the course of Latin letters.» *Inesperata atque inopinata verba* er et kort uttrykk for dette. Og på side 57 sier Champlin E. at «perhaps the most important question is the connection between Latin letters under Frontos leadership and greek letters». Og Champlin sier videre at «this striving after *elegantia* led to pedantic erudition, for the finest and least hackneyed words were to be found in the oldest authors, hence archaism and return to antique poetry.»¹⁹³

I Frontos greske brev finner vi også eksempler på alt dette som i en sum er arkaisme og attisisme og som jeg lenger fram skal gi et eksempel på.

Men først tilbake til billedstilen. Hvis vi bytter ut begrepet «bilder» med begrepet «stil», kan vi da finne igjen noe av Fronto hos de første sentrale retorene og brevskriverne som jeg omtalte og det disse sier om «stil» som det sentrale?

[Demetrios'] *De elocutione*/Περὶ ἐρμηνείας omtaler som vi har sett et bredt spekter av virkemidler i paragrafene som handler om brevstil. Men også *han* bruker i begrenset grad

σθμβεβηκότα, τὰ στοιχεῖα, et fere omnibus ex quibus argumenta sumuntur...in hac εἰκόνι, quam de patri tuo teque depinxi, ἔν τι τῶνσθμβεβηκότων ἔλαβον, το ὁμοῖον τῇ ἀσφαλείας καὶ τῆς ἀπολαύσεως

¹⁹¹ Øyen Ischia i Napoligolfen fikk nytt navn under keiser Augustus: Aenaria. Den ble ofte og feil forbundet med navnet Aeneas i Vergils Aeneide, den mytiske trojanske helten som landet på Latiums kyst og ifølge legenden ble opphavet til Roma. Også Fronto har klart utnyttet denne billedbruken her.

¹⁹² Nunc tu per hasce vias ac semitas, quas supra ostendi, quaeres quonam modo Aenaeiam commodissime pervenias...τὴν δὲ ὅλην τῶν εἰκόνων τέχων alias diligentius persequemur; nunc capita rerum adtigi.

¹⁹³ Champlin s. 57.

bilder for å gi uttrykk for brevstil, selv om det er mer inndirekte, som dette: «Nesten enhver skriver brevet som gir et bilde av hans egen sjel. Vi kan også se karaktertrekkene til den som skriver ut fra alle andre utsagn, men ingen er så klare som ut fra et brev.»¹⁹⁴

Sett i relasjon til Fronto er bildene hos «den andre» [Demetrios] likevel mye klarere i hans Τύποι Ἐπιστολικοί med sine 21 «typer» av brev. Disse omtaler, som vi har sett, eksempler på likhet, ulikhet, vennskap, anbefalinger, bebreidelser, trøst, ros og mange andre forhold. Gjennom sine bilder er Fronto langs den samme linjen når han lister opp begrep som for eksempel τὰ ὁμογενῆ (det som er beslektet), τὰ διάφορα (det som er forskjellig). Billedbruken gir imidlertid også rom for forskjeller i forhold til begrepene hos [Demetrios], for eksempel τὰ ὅλα (det hele), τὰ μέρη (delene). Men også dette viser ønsket om og behovet for å la brevstilen i bildene bli underlagt en systematikk.

Hva så med bilder hos [Libanios] i *Stilarter i brev* (Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες.)? Han legger fram et meget stort antall av stilarter, men uten direkte å nevne begrepet «bilder». Og ganske sikkert har han ikke *bevisst* tatt utgangspunkt her. Men når han så går videre til å definere og forklare alle de enkelte stilartene ved hjelp av konkrete eksempler, nærmer han seg mange ganger bildet: «Stilen for vrede er der hvor vi er sinte og vi synes å jamre oss». (28)¹⁹⁵

Og [Libanios'] eksempel (75): «Å, hvor mye av ulykke som er påført oss med utspring fra den demonbesatte Hermogenes! Å, hvor mye uhell og grusomme ting han påførte oss! Det hadde vært bedre for oss å treffe på Pluto¹⁹⁶ enn en slik fiende av gudene!»¹⁹⁷

Et siste eksempel på billedbruk fra [Libanios] hvor «bildet» nok er utilsiktet: «Den spottende stilen er der hvor vi latterliggjør noen for noe.»¹⁹⁸ (39)

¹⁹⁴ σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἑκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν. καὶ ἔστι μὲν καὶ ἐξ ἄλλου λόγου παντὸς ἰδεῖν τὸ ἥθος τοῦ γράφοντος, ἐξ οὐδενὸς δὲ οὕτως, ὥς ἐπιστολῆς

¹⁹⁵ σχετλιαστικὴ δι' ἧς σχετλιάζοντές τε καὶ ὀδυρόμενοι φαινόμεθα.

¹⁹⁶ Dødsrikets guddom og hersker over underverdenen (Ἄϊδης).

¹⁹⁷ Ὡ πόσων ἡμῖν κακῶν αἴτιος γέγονεν ἡ συντυχία τοῦ κακοδαίμονος Ἑρμογένους, ὃ πόσαις συμφοραῖς καὶ δεινοῖς ἡμᾶς περιέβαλε. κρεῖττον γὰρ ἡμῖν τῷ Πλούτῳ ξυντυχεν ἢ τῷ τοῖς θεοῖς ἐχθρῷ

¹⁹⁸ σκωπτικὴ δι' ἧς σκώπτομέν τινα ἐπὶ τινι.

Og [Libanios'] eksempel (86): «Jeg hører fra alle at du tilfeldigvis er født i Kilikia, men når jeg ser på deg oppdager jeg en fra India, som om kroppens fullstendig mørke farge skriker det ut.»¹⁹⁹

Fronto er som nevnt den fremste talsmannen i sitt århundre for *arkaiseringsstilen*. Som orator gjør han nok bruk av dette. Men også i brev sier han at han vil gjøre mye bruk av denne stiltypen. Og det kan også koples til hans bruk av εἰκόν. Et brev (M.Caes. 1.19.1) innledes slik: «For noen ører menn har nå for tiden! For en fin smak når taler skal bedømmes. Fra vår Aufidius vil du kunne få kjennskap dette: hvor store bifallsrop talen min var årsak til...»²⁰⁰

I forhold til dette skiller [Libanios] seg delvis fra ham, men likevel uten å se bort fra utsmykking i stil. I paragrafene 46, 47 og 48 i Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες sier han blant annet dette: «Det er nødvendig at den som vil skrive nøyaktig ikke bare bruker en skrivemåte i tråd med innholdet, men også pryder brevet med en dyktig stil og bruker attisk stil med måte; slik må han ikke benytte seg av et fint språk ut over det som passer... Filostratos fra Lemnos gir best uttrykk for dette: -Brevstilen bør være mer attisk enn dagligspråket, men mer dagligdags enn attisismen og den bør verken være for opphøyet eller for vulgær, men noe midt imellom. Fremfor alt bør man smykke brevet med klarhet og med en tilmålt kortfattet form og arkaisme i stilen. For klarhet er en god veiviser i all tale, men spesielt i brev.»²⁰¹

I slutten av paragraf 50 sier [Libanios] likevel dette: «Men vi skal gjøre bruk av å fylle inn i brev det som forskjønner i omtale av (historiske) fortellinger, heltesagn og sagn fra gamle skrifter, å fylle inn i) bokverk fra gamle tider, treffende ordspråk og filosofers læresetninger.

¹⁹⁹ Κίλικα μὲν σε πρὸς ἀπάντων ἀκούω τυγχάνειν τῷ γένει, Ἰνδὸν δὲ σκοπῶν ἐφευρίσκω, καθάπερ αὐτὸς ὁ μελάντατος τοῦ σώματος κέκραγε χρώς.

²⁰⁰ Quae sint aures hominum hoc tempore, quanta in spectandis orationibus elegantia, ex Aufidio nostro scire poteris: quantos in oratione mea clamores concitarit...

²⁰¹ δεῖ δὲ τὸν ἀκριβῶς ἐπιστέλλειν ἐθέλοντα μὴ μόνον τῇ τῆς ὑποθέσεως μεθόδῳ χρῆσθαι, ἀλλὰ καὶ φράσεως ἀρετῇ τὴν ἐπιστολὴν κατακοσμεῖν καὶ ἀττικίζειν μὲν μετρίως, μὴ μέντοι πέρα τοῦ προσήκοντος κομψολογία χρῆσθαι... Φιλόστρατος δὲ ὁ Λήμνιος μάλιστα φησι· δεῖ γὰρ τὴν τῆς ἐπιστολῆς φράσιν τῆς μὲν συνηθείας ἀττικωτέραν εἶναι, τοῦ δ' ἀττικισμοῦ συνηθεστέραν καὶ μῆτε λίαν ὑψηλὴν μῆτε ταπεινὴν ἄγαν, ἀλλὰ μέσῃν τινά. κοσμεῖν δὲ δεῖ τὴν ἐπιστολὴν σαφηνεῖα τε μάλιστα καὶ συντομία μεμετρημένη καὶ ἀρχαῖσμῳ λέξεων. σαφηνεῖα γὰρ ἀγαθὴ μὲν ἡγεμὼν παντὸς λόγου, μάλιστα δὲ ἐπιστολῆς.

Men dette må da ikke brukes på en måte som passer for samtale.»²⁰² Det siste må tolkes slik: det som forskjønner brevet må stå alene og ikke ødelegges ved å koples til det som er negativt.

Sentralt i dette lange sitatet fra [Libanios] med sitat fra Philostratos er «å pryde brevet med en fremragende stil» og «å bruke attisk med måte». Og videre: «verken for opphøyet eller for vulgær, men noe midt imellom.» «Klarhet» er også sentralt. Attisisme er følgelig et sentralt begrep både for Fronto og [Libanius]. Men den siste trekker i langt høyere grad opp grenser for bruken av virkemiddelet.

Mer om vennskap.

Som nevnt tidligere sier Stowes (side 58) dette: «Letters of friendship (*philikai*) constituted an important type of correspondence in antiquity. The theorists... assumed that the fundamental and proper function of the letter was the maintenance of friendship.» I denne brevtypen finner vi ikke alltid begrepet vennskap *nedskrevet*, men det kommer fram gjennom andre uttrykk og ikke minst i det samlede innholdet gir vennskapet seg til kjenne.

Julius Victor sier dette: «Åpningen og avslutningen i brev bør stemme overens med (graden av) vennskapet (du deler med mottakeren).»²⁰³

I underkapitlet Brief als Ausdruck der Freundschaft (side 125-129) anfører Traede *φιλία* og *γράμματα* som to begrep, nær forbundet i form og innhold. Han sier videre at siden disse uttrykkene var så nær forbundet, «wurde der Briefwechsel ein Mittel zur Pflege der Freundschaft und diese (Brief/Freundschaft) zum beliebten Gegenstand der Reflexion in Brief. Von Theorie und Praxis spät-hellenistischer Zeit bis in die frühmittelalterliche Epistolographie verläuft die Tradition ungebrochen, die für einen bestimmten Briefftyp *φιλοφρόνησις* vorsah. Auch die Formel «Einheit im Geist» war ursprünglich philophronetisch; das Leitmotiv «Einheit in Freundschaft» ist es am deutlichsten geblieben.»²⁰⁴ Ut fra dette går kombinasjonen vennskap/brev på *hele* brevet (nach Form und Inhalt). Hos våre sentrale

²⁰² πληρώσει δὲ τὴν εἰς ἐπιστολὰς χάριν ἱστοριῶν τε καὶ μύθων μνήμη καὶ παλαιῶν συγγραμμάτων καὶ παροιμιῶν εὐστόχων καὶ φιλοσόφων δογμάτων χρήσις, οὐ μέντοι γε ταύτην διαλεκτικῶς προσαστέον.

²⁰³ Praefationes ac subscriptiones litterarum computandae sunt pro discrimine amicitiae aut dignitatis, habita ratione consuetudinis.

²⁰⁴ Traede s. 125/126

brevteoretikere er dette forskjellig, noe vi alt *inddirekte* har kunnet se. [Demetrius] av Phaleron ser på brevet som en gave og hevder at et brev²⁰⁵ er ment for i korthet å gi uttrykk for vennlighet. Den andre [Demetrius] innordner «vennskapsbrevet» som en enkelt kategori blant en samling på 21. [Libanios] derimot sier, som omtalt tidligere, at brevstilen er mangfoldig og delt opp i mange deler. Den vennlige brevtypen er bare en av mange. Tilbake til et meget kort sitat: «I den vennlige brevtypen viser vi bare enkelt vennskap.»²⁰⁶ (Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες 11). Likevel gir *μόνον* rom for tvil: går begrepet på et konkret uttrykk for vennskap eller på hele brevet? Utformingen av hele skriftet peker mot det første. For denne brevtypen gir imidlertid [Libanios] dette eksemplet i Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες 58: «Siden jeg har nok av ekte brevbud, er jeg ivrig etter å hilse din skarpsindighet. For når anledningen er der er det rett å hedre sanne venner når de er tilstede. Og å tiltale dem når de er fraværende.»²⁰⁷ En sikker konklusjon er ikke mulig å slå fast. Eksemplet som [Libanios] gir, heller mot at han her forholder seg til hele brevet. Men uansett står begrepene som er nevnt over sentralt.

Også vennskapets makt og varighet blir understreket som sentralt: i forhold til dette er brevet en styrkende faktor: det er *δειγμα φιλίας* (Joh. Chrysostomos).

I klassisk tid har vi få klare spor innenfor denne kategorien.

I Det nye Testamentet finner vi ikke noen brev av denne typen slik begrepet-om enn ulikt-er definert av brevteoretikerne. Men noen brev bruker fraser og språkbruk som er i samsvar med tradisjonen for vennskapsbrev. Ved dette kan de knyttes til uttrykk for vennskap, som dette: «legemlig fraværende, men tilstedeværende i ånden.»

I 2 Kolosserbrev, kap.2,5 står dette: «For selv om jeg med legemet er adskilt fra dere, er jeg likevel hos dere i ånden. Med glede ser jeg deres gode orden og deres grunnvold i troen på Kristus.»²⁰⁸ I 1.Thessalonikerbrev 2.17, leser vi dette: «Vi ble for en passende tid tatt fra

²⁰⁵ Hele brevet

²⁰⁶ φιλική δι' ἧς φιλίαν ψιλὴν ἐμφαίνομεν μόνον.

²⁰⁷ Γνησίων εὐπορήσας γραμματηφόρων ἐσπούδασα τὴν σὴν ἀγχίνοιαν προσειπεῖν. ὅσιον γὰρ ὑπάρχει τοὺς γνησίους φίλους παρόντας μὲν τιμᾶν, ἀπόντας δὲ προσερεῖν

²⁰⁸ εἰ γὰρ καὶ τῇ σαρκὶ ἄπειμι, ἀλλὰ τῷ πνεύματι σὺν ὑμῖν εἰμι, χαίρων καὶ βλέπων ὑμῶν τὴν τάξιν καὶ τὸ στερέωμα τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ὑμῶν.

dere, brødre-dere var ute av syne, men ikke av hjerte. Vi lengtet sterkere med lyst til å få se deres ansikt.»²⁰⁹

En annen frase er «Brevskrivning som samtale.»

I Korinterbrevet 10:15 leser vi: «Jeg taler til dere som forstandige mennesker. Døm selv om det jeg sier!»²¹⁰

Traede (s.127) henviser til Joh. Chrysostomos som er nevnt over: «Wie fest bei diesem Autor der Freundschaftstopos an die Definition des Briefes geheftet ist, zeigt...» og henviser til en rekke brev. Her et eksempel fra brev 89 :

«Til keiserens lege Gynetrios. Vi vil ikke opphøre med å hedre deg overfor alle både som en god mann og som den beste legen og som på rett måte vet å vise vennskap. Når ordene våre skulle bli karaktersvake, må du selv komme tilbake og fortelle nettopp dette og at du bruker både din innsikt og din velvilje; og jeg er ikke istand til i taushet å holde tilbake velviljen din, men roper den offentlig ut til absolutt alle, og mest er den behagelig for meg selv.»²¹¹

Omtalen av vennskapsbrev kan sammenfattes slik: I innhold og ytre utforming er begrepene *φιλία* og *γράμματα* nært bundet opp til hverandre slik som *λόγοι φιλίας* (Gregor ep.67,1). Vi finner også formelen *γράμματα ἀγάπης* flere steder. Andre kristne brevskrivere gir direkte uttrykk for at Kristi kjærlighet er grunnlag for brev, som hos Basilius i ep.65,1: «Selv begynte jeg først å skrive og jeg visste at kjærligheten²¹² beskytter alt, tåler alt, men ikke på noe punkt søker etter det som er av den selv. Og derfor fordrives den aldri.»²¹³

²⁰⁹ Ἡμεῖς δέ, ἀδελφοί, ἀπορφανισθέντες ἀφ' ὑμῶν πρὸς καιρὸν ὥρας, προσώπῳ οὐ καρδίᾳ, περισσοτέρως ἐσπουδάσαμεν τὸ πρόσωπον ὑμῶν ἰδεῖν ἐν πολλῇ ἐπιθυμίᾳ.

²¹⁰ ὡς φρονίμοις λέγω· κρίνατε ὑμεῖς ὁ φημι.

²¹¹ Ὑμνητίῳ ἀρχιατρῷ.

Οὐ παυσόμεθά σε παρὰ πᾶσι θαυμάζοντες, καὶ ὡς ἄνδρα χρηστὸν, καὶ ὡς ἱατρὸν ἄριστον, καὶ ὡς φιλεῖν εἰδότα γνησίως. Ὅταν γὰρ ἡμῖν ἐνταῦθα περὶ τῆς ἀρρώστιας ἡμῶν γίνονται λόγοι, ἐξ ἀνάγκης καὶ αὐτὸς ἐπείσέρῃ τοῖς διηγήμασι τούτοις, καὶ τῆς πολλῆς σου καὶ ἐπιστήμης καὶ εὐνοίας πεῖραν λαβόντες, οὐ δυνάμεθα σιγῇ τὰς εὐεργεσίας κατέχειν, ἀλλ' εἰς ἅπαντας ἀνακηρύττομεν, ἡμῖν αὐτοῖς τὰ μέγιστα χαριζόμενοι.

²¹² Må her forstås som Kristi kjærlighet.

²¹³ Αὐτὸς δὲ πρῶτος ἐπὶ τὸ γράφειν ἦλθον εἰδὼς ὅτι ἡ ἀγάπη πάντα στέγει, πάντα ὑπομένει, οὐδαμοῦ ζητεῖ τὸ ἐαυτῆς· διὸ οὔτε ἐκπίπτει ποτέ.

Libanius sier i brev 1517,1: «Jeg mener at ingen ting har så sterk virkning på deg som når jeg sender et vennlig brev...»²¹⁴

Ulike tolkninger av «stil»

Gjennom hele oppgaven er ganske mange begrep omtalt, både innen retorikk, innen brevskrivning og ikke minst innen forholdet mellom dem. Imidlertid blir altså «stil» overordnet, men likevel svært ulikt tolket. Fra nettopp dette går jeg tilbake til «de fire sentrale».

Først til [Demetrius'] *De Elocutione* /Περὶ ἐρμηνείας. Det latinske navnet oversettes med fremstilling i skrift, tale, stil; det greske med forklaring, evne til å uttrykke seg. Allerede her er det en liten nyansering i tolkningen av stilbegrepet.

Fra den andre [Demetrius] har vi Τύποι Ἐπιστολικοί, Brevtyper, som alle blir definert ut fra art, form, *stil* (διὰ τινῶν ἰδεῶν). Her blir stilbegrepet i enda større grad utvidet.

Hos [Libanius] i hans Ἐπιστολικάιοι Χαρακτῆρες blir dette oversatt med brevstiler eller kjennetegn i brev med 41 i antall. Og hver enkelt har inndirekte et forhold til hele brevet.

Den fjerde, Julius Victor, tar direkte utgangspunkt i retorikken (*Ars Rhetorica*) med et tilleggs-avsnitt om brev (*De epistulis*). Er det mulig ut fra dette mangfoldet av tolkninger å komme fram til en definisjon av «stil» i retorikk, i brev og ikke minst mellom dem som er entydig? Begrepene «stil» og «typer» i antikken var altså et langt videre begrep enn i vår tid. Derfor blir entydigheten vanskelig.

***Rhetorica ad Herennium* og Hermogenes' stiltyper.**

Jeg går nå til to verk som delvis kan belyse at også stilbegrepet i retorikken var definert vidt, men ikke i samme grad som i brev. Av typer var der mange, og de var også ulikt definert av brevteoretikerne. Det ene av disse verkene er *Rhetorica ad Herennium* (Herennius-Retorikken). Ut fra tittelen er emnet naturlig nok retorikk, men hele 4. bok handler om stilbegrepet ut fra mange ulike ståsted og kan derfor også fortelle noe om forholdet mellom

²¹⁴ Οὐδὲν οἶμαι θρασὺ ποιεῖν κοινὴν ὑμῖν πέμπων ἐπιστολήν...

retorikk og brev. Det andre verket er Hermogenes' (født 161 e.v.t) verk *Περὶ ἰδεῶν λόγου* (stiltyper).

a) *Rhetorica ad Herennium*

Først til *Rhetorica ad Herennium*. Søren Hidsholm²¹⁵ har oversatt verket. I en fotnote i 4. bok (side 123) sier han at han har oversatt *elocutio* (fremstilling i tale, skrift; stil) med «sproglig udforming». Dette er i realiteten mer presist dekkende for hva stilbegrepet innebærer, sett både i forhold til retorikk og til brev. Ett av de viktige punktene i bok 4 er beskrivelsen av de tre stiltypene (*figurae*). I Herennius-Retorikken står det at «det er altså tre genrer som jeg kaller stiltyper og som enhver tale forutsatt at den er uten feil, vil holde seg innenfor:

1. Den høye (*figura gravis/μεγαλοπρεπής*).

2. Den mellomste (*figura mediocris/μέσος*).

3. Den enkle (*figura extenuata/ἰσχνόν*).²¹⁶

Det er uklart-også i den latinske originalteksten-om «vil holde seg innenfor» betyr at den enkelte tale skal holde seg innenfor en enkelt stiltype eller innenfor denne gruppen som helhet. I relasjon til brev og til den vide brevteorien spenner ofte det enkelte brev over alle typer, og da naturlig nok ut fra en tolkning av det som er skrevet. Ciceros inndeling av brevtyper i *genus familiare et iocosum* og *genus severum et grave* er innenfor det samme. I brevteorien for øvrig finner vi flere eksempler som i realiteten berører de tre stiltypene, selv om andre ord og uttrykk er benyttet.

Før jeg er tilbake i Herennius-Retorikken, tar jeg med noen andre kommentarer. Noen brevteoretikere sier at brev bør bli skrevet enkelt og ut fra dagligspråket. Og Seneca fører det videre i Ep.75, 1-2: «Selv om jeg skulle argumentere for et standpunkt i brev, burde jeg verken trampe med foten eller slenge med armene eller heve stemmen. Dette burde jeg overlate til taleren og være fornøyd med å ha gitt uttrykk for mine følelser til deg uten verken

²¹⁵ Se bibliografi.

²¹⁶ Sunt igitur tria genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio von vitiosa consumitur: unam gravem, alteram mediocrem, tertiam extenuatam vocamus.

å ha utsmykket dem eller redusert deres verdighet.»²¹⁷ Altså må Seneca tolkes som tilhenger av den helt enkle brevstilen.

Andre brevteoretikere mener derimot at brev bør bli skrevet i en stil som ligger mellom dagligtalen og attisismen, altså litt forhøyet. Her passer det å gjenta det som Philostratus fra Lemnos sier: «Stilen (ιδέα) i brev må vise seg som mere attisk enn dagligspråket men mere vanlig enn attisismen og den må utarbeides i overensstemmelse med vanlig bruk.»²¹⁸ Altså litt forhøyet, men likevel godt unna attisismen.

Så til [Demetrius] i *De elocutione* 235: «Generelt må vi legge merke til at brevet når det gjelder fremstillingsform må være en blanding av disse to stilartene: den behagelige og den enkle. Så mye om brevskrivning og den enkle stilen.»²¹⁹ Den beste brevstilen blir altså definert ulikt av brevteoretikerne, men kan oppsummeres slik: brevstilen må være enkel eller litt opphøyet ut over det helt enkle, men aldri svært opphøyet. Likevel er ikke dette en uavkortet regel. Hvis vi går tilbake til alt det som er nevnt tidligere om akkurat dette og da særlig til de fire sentrale, blir bildet noe mer sammensatt.

Så til bok 4 i *Rhetorica ad Herennium*. Den har som sentralt emne den språklige utformingen og innledes slik: «Fordi jeg i denne boken, Herennius, har skrevet om den språklige utforming...»²²⁰ Ut fra dette og under tre «avsnitt»²²¹ nevner forfatteren en ganske stor mengde relevante forhold som primært er rettet mot retorikken. Men noen av dem er i tillegg helt relevante også for brev. Det sies her blant annet at den korrekte latin, *Latinitas*, holder språket rent og fritt for alle feil. Og det henvises til Philostratus fra Lemnos som påpeker at klarhet

²¹⁷ Etiam si disputarem, nec supplerem pedem nec manum iactarem nec attollerem vocem, sed ista oratoribus reliquissem, contentus sensus meos ad te pertulisse, quos nec exornassem nec abiecissem.

²¹⁸ δεῖ γὰρ φαίνεσθαι τῶν ἐπιστολῶν τὴν ἰδέαν ἀττικωτέραν μὲν συνηθείας, συνηθεστέραν δὲ ἀττικίσεως καὶ συγκεῖσθαι μὲν πολιτικῶς.

²¹⁹ Καθόλου δέ μεμιχθῶ ἢ ἐπιστολὴ κατὰ τὴν ἐπιμνηνίαν ἐκ δυοῖν χαρακτήρων τούτων, τοῦ τε χαρίεντος καὶ τοῦ ἰσχυροῦ. καὶ περὶ ἐπιστολῆς μὲν τσαῦτα, καὶ ἅμα περὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἰσχυροῦ.

²²⁰ Quoniam in hoc libro, Herenni, de elocutione conscripsimus...

²²¹ Den treffende og fullkomne språklige utforming, ordfigurer og tankefigurer.

(σαφήνεια) er spesielt viktig i brev. Også Gregor av Naziansus omtaler dette og sier at «Når det gjelder klar fremstilling vet alle at man bør unngå prosastilen så langt råd er og heller helle mot samtaleformen.» 222 Julius Victor påminner slik: «...ikke la klarhet bli tilslørt av bombardement av ord eller pinlig nøyaktighet i stil.»²²³

Til sist [Libanios] som hevder at klarhet er en god veileder i all diskusjon, men spesielt i brev (Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτῆρες 48).²²⁴ Tolket under ett går disse ulike beskrivelsene samlet sett mot støtte til en enkel brevstil.

Tidligere har jeg også vært inne på bruk av bilder (εἰκόνες) i brev. Fronto var sentral her. Herennius-Retorikken omtaler også sammenlikninger som kalles bilder. I tillegg bruker forfatteren også *imago* som helt tilsvarende εἰκόνα. I bok 4. §62 står blant annet dette: «Et bilde er en sammenlikning av en figur med en annen og hvor der er en viss likhet mellom dem av to figurer som har en viss likhet.»²²⁵ Her kan vi sammenlikne dette med Frontos brev til Marcus Caesar som det er sitert fra tidligere. Men ut fra brevets mangfold utvider han også grunnene for billedbruk: «ut ornet quid aut deturpet», og dessuten «aequiparet», «deminuat», «ampliet», «ex minus credibili credibile efficiat.» Herennius-Retorikken har også mange andre punkt som kan tolkes i retning av «bilder», men mer inndirekte, slik som dette: «Ingen utemmet hest, uansett hvor gode og naturlige anlegg den skulle ha er egnet til å gjøre de arbeidsoppgaver som man forventer av en hest, og heller ikke et menneske uten opplæring kan nå frem til dyktighet uansett hvor talentfull han er.»²²⁶ Den gode språklige utformingen som er hovedlinjen gjennom hele boken, viser også at stil og tydelige typer av stil er sentrale faktorer. Boken nevner tre «...former som vi kaller stiltyper hvor all tale, hvis den er uten feil, er innenfor.»²²⁷ Dette kan

²²² περὶ δὲ σαφήνειας ἐκεῖνο γνώριμον, ὅτι χρηὶ φεύγοντα τὸ λογοειδές, ὅσον ἐνδέχεται, μᾶλλον εἰς τὸ λαλικὸν ἀποκλίνειν.

²²³ ...nec dilatione verborum et anxio struendi labore lux obruenda.

²²⁴ σαφήνεια γὰρ ἀγαθὴ μὲν ἡγεμὼν παντὸς λόγου, μάλιστα δὲ ἐπιστολῆς.

²²⁵ Imago est formae cum forma cum quadam similitudine conlatio.

²²⁶ Neque equus indomitus, quamvis bene natura compositus sit, idoneus potest esse ad eas utilitates quae desiderantur ab equo; neque homo indoctus quamvis sit ingeniosus, ad virtutem potest pervenire.

²²⁷ ...genera, quae nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur.

vi så igjen-ut fra det som er drøftet tidligere- føre videre til mange sammenheng i brevteori. [Demetrius] sier i De elocutione (230) dette som også er nevnt tidligere: «Vi må huske at der er mange typer så vel som stilarter i brev.»²²⁸

Hos [Libanius] finner vi i punkt 3 et utsnitt hvor jeg tar med hele punktet: «Det (brevet) er oppdelt i svært mange benevninger, for når et brev omtales med en enkelt betegnelse betyr det ikke at alle brev som har dette navnet har *en* stil og er av *en* type. Som jeg har sagt skiller de seg fra hverandre.»²²⁹ Og flere eksempler kunne nevnes.

b) Hermogenes' *Περὶ ἰδεῶν λόγου*

Hermogenes understreker sterkt sammenhengen mellom stilartene og ser dem i forhold til hverandre. Videre sier han at den som kan bruke alle stiltypene like godt og i sammenheng, står fram med en egen flott stil. Videre sier han: «Mannen som mer enn noen annen praktiserte nettopp denne måten å tale på og som alltid (hele tiden) varierte sin stil, er etter min mening Demosthenes. Når vi diskuterer ham og det som er funnet i verkene hans, ville vi i realiteten ha drøftet alle stiltyper.»²³⁰

Og dette: «Dette er hovedpunktet i forhold til Demosthenes: han mestret politisk talekunst i den grad at han fremfor alle og hele tiden kombinerte stiltyper.»²³¹ Til slutt dette: «Jeg mener at det som i sin helhet skaper Demosthenes' stil... er dette: klarhet, opphøyethet, skjønnhet, hurtighet, karakter, oppriktighet og kraft.»²³²

²²⁸Εἰδέναι δὲ χρή, ὅτι οὐχ ἑρμηνεία μόνον, ἀλλὰ καὶ πράγματά τινα ἐπιστολικά ἐστίν.

²²⁹ διαιρεῖται δὲ εἰς συχνάς τε καὶ παμπόλλους προσηγορίας. οὐ γὰρ ἐπειδὴ ἐπιστολὴ προσαγορεύεται ἐνικῶ ὀνόματι, ἥδη καὶ πασῶν τῶν κατὰ τὸν βίον φερομένων ἐπιστολῶν εἷς τίς ἐστι χαρακτήρ καὶ μία προσηγορία, ἀλλὰ διάφοροι, καθὼς ἔφην

²³⁰ Ἔστιν οὖν ὁ μάλιστα παρὰ τοὺς ἄλλους τοῦτον μεταχειρισάμενος τὸν τρόπον τὰ περὶ τοὺς λόγους καὶ καταποικίλας τὸν αὐτοῦ διηνεκῶς οὐκ ἄλλος τις κατ' ἐμὴν δόξαν ἢ Δημοσθένης. διὰ τοίνυν τούτου καὶ τῶν παρὰ τούτῳ λεκτέον ἂν εἴη δῆπουθεν καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν ἀπασῶν τοῦ λόγου.

²³¹ ὁ τοίνυν Δημοσθένης ὅτι περ κεφάλαιον ἦν τὸν πολιτικὸν ἡκριβωκῶς τὸ μὲν ὡς διὰ πάντων ἥκει πανταχοῦ ταῖς μίξεσι.

²³² Φημὶ τοίνυν, ὅτι τὸν Δημοσθενικὸν λόγον τὰ ποιοῦντά ἐστιν... τάδε· σαφήνεια, μέγεθος, κάλλος, γοργότης, ἦθος, ἀλήθεια, δεινότης·

Hermogenes gir her en samlet beskrivelse av Demosthenes som taler:

Klarhet(σαφήνεια),storslåtthet/opphøyethet(μέγεθος),
skjønnhet(κάλλος),hurtighet(γοργότης),karakter/vesen(ἦθος),oppriktighet/ærlighet
(ἀλήθεια),kraft(δεινότης).Men uten at han sier det direkte knytter han gjennom de
kommentarene som følger umiddelbart disse begrepene til dette (I.130-135): «Enhver tale har
altså en gjennomgående tanke, enten en tanke og en tilnærming til tanken og en talestil eller
den(dvs.talen) er tilpasset etter disse. Men også stilen har absolutt sine helt ut egne former
som både setninger, perioder og pauser og det som er kombinasjonen av begge: rytmen.»²³³

Nå er vi framme ved forbindelsen til brevteori. Hermogenes' definisjon av stil i sitatet
umiddelbart foran kan også siktes inn mot brev: også ethvert brev «har helt gjennom en tanke
eller tanker , en tilnærming til en tanke og en stil som er blitt tilpasset disse: en stil «med
absolutt egne former/særlige egenskaper» som Hermogenes viderefører til «rytme».

Περὶ ἰδεῶν λόγου er som nevnt skrevet som et skjema over retorikkens typer og undertyper av
stil. Men her gjenspeiles også inndirekte sterkt de viktige punktene i brevteori siden mange av
begrepene i skjemaet også er sentrale punkt i brevteorien: Styrke/kraft (δεινότης). Og som
underpunkter til dette: klarhet/tydelighet (σαφήνεια), storslagenhet/storslåtthet (μέγεθος),
(også med underpunkter). Videre skjønnhet (κάλλος), hurtighet/raskhet (γοργότης),
karakter/særpreg (ἦθος) og oppriktighet/ærlighet (ἀλήθεια).

Demosthenes er altså en viktig referanse for Hermogenes. Hvis vi går til ett av begrepene
som er nevnt-til klarhet (σαφήνεια)-er dette det første begrepet som han behandler. Og
Hermogenes har underpunkt: renhet (καθαρότης) og tydelighet (εὐκρίνεια). Begrepene
overlapper hverandre delvis i betydning, men Demosthenes brukes hele tiden som referanse.
Og tydelighet som forutsetning for god forståelse ligger i bunnen. Her er også god relevans til
brevteoriens enkle stil. Først et sitat fra Hermogenes' § 2 som har overskriften

Klarhet/Tydelighet (σαφήνεια) og kommentar til dette: «Altså er det klarhet og renhet som
frembringer ordets klarhet. Et klart ord blir til ved alt det som har blitt omtalt foran: tanke,

²³³ Ὅπως τοῖνυν λόγος ἐννοίαν τε ἔχει πάντως τινὰ ἢ ἐννοίας καὶ μέθοδον περὶ τὴν ἐννοίαν
καὶ λέξιν, ἢ τοῦτοις ἐφήρμοσται. τῆς δ' αὖ λέξεως ἐχούσης πάντως τινὰ καὶ αὐτῆς ιδιότητα
πάλιν αὖ σχήματά τέ ἐστὶ τινὰ καὶ κῶλα συνθέσεις τε καὶ ἀναπαύσεις καὶ τὸ ἐξ ἀμφοῖν
τούτοιον συνιστάμενον ὁ ῥυθμός· ἢ γὰρ ποιὰ σύνθεσις τῶν τοῦ λόγου μερῶν καὶ τὸ ὡδί πως
ἀναπεπαῦσθαι τὸν λόγον ἀλλὰ μὴ ὡδί ποιεῖ τὸ τοιόνδε ἀλλὰ μὴ τοιόνδε εἶναι τὸν ῥυθμόν.

tilnærming, uttrykksmåte og resten. Men klarhet er i det vesentlige et spørsmål om tilnærming, selv om nok noe av det vel også kan bidra til klarhet.»²³⁴

[Demetrius] sier i *De elocutione* at hyppige avbrudd i setninger fører til uklarhet (ἀσάφεια). Og Philostratus fra Lemnos mener at klarhet (σαφήνεια) er spesielt viktig og avgjørende i brev. Like etter i samme tekst sier han at «...hvis vi uttrykker oss enklere vil vi vinne fram når vi eventuelt skal gi tydelig uttrykk for våre tanker.»²³⁵ Uttrykket «vinne fram» er et sentralt mål i judisiell og deliberativ retorikk. I Gregors 51 brev står som nevnt dette: «Når det gjelder klarhet vet jeg dette: om tydelighet er det godt kjent at man må unngå den prosaliknende stilen; man bør snarere helle mot det å samtale.»²³⁶ Dette innebærer også enkelhet (ἀφέλεια) som er et annet av uttrykkene i skjemaet over. Julius Victor har dette: «Dersom du skulle skrive noe som er enda mer insiktsfullt, så må du drøfte det slik at du ikke ødelegger brevstilen.»²³⁷ I offisielle brev er dette ifølge Julius Victor sentrale element: viktige argument (sententiarum pondera), tydelighet i uttale (verborum lumina), og spesielt å etterstrebe konsis uttale (figurarum insignia compendii opera). Samlet gjenspeiler dette de to underpunktene under σαφήνεια i Hermogenes' skjema, renhet og tydelighet som fører til klarhet. Renhet fremkommer ved hjelp av alle forhold som er omtalt over: tanke, tilnærming, stil og så videre. Tydelighet derimot er i hovedsak et spørsmål om tilnærming, selv om noen av de andre forhold som er omtalt over kanskje også bidrar.²³⁸ Hos alle våre brevteoretikere under ett finner vi igjen mange av disse punktene som sentrale i forhold til stil. Og klarhet (εὐκρίνεια) står i fokus. Klarhet (σαφήνεια/explanatio) blir altså fremhevet som det sentrale

²³⁴ Περὶ σαφηνείας.

Σαφήνειαν τοίνυν λόγου ποιεῖ εὐκρίνεια καὶ καθαρότης. γίνεται δὲ καθαρὸς μὲν λόγος ἅπασι σχεδὸν τοῖς προειρημένοις, ἐννοία, μεθόδῳ, λέξει καὶ τοῖς λοιποῖς· εὐκρίνεια δὲ τὸ μὲν πλεῖστον ἔχει περὶ τὴν μέθοδον, τάχα δ' ἂν τι καὶ τῶν ἄλλων εὐκρίνειαν ποιοίη.

²³⁵ καὶ ἐρῶντες ῥᾶον πείσομεν, ἣν σαφῶς ἐρμηνεύσωμεν·

²³⁶ Περὶ μὲν δὴ τῆς συντομίας ταῦτα γινώσκω· περὶ δὲ σαφηνείας ἐκεῖνο γνώριμον, ὅτι χρη φεύγοντα τὸ λογοειδές, ὅσον ἐνδέχεται, μᾶλλον εἰς τὸ λαλικὸν ἀποκλίνειν.

²³⁷ Si quid etiam eruditius scribas, sic disputa, ut ne modum epistulae corrumpas.

²³⁸ Se fotnote foran.

for brevstil, enten det går på enkeltpassasjer (τόποι) eller hele brevet. Herennius-Retorikken (§17) gir en god sammenfatning av dette, også for brev: «Klarhet er det som gjør talen tydelig og forståelig. Den består av to faktorer: vanlige ord og spesielle ord. De vanlige ordene er dem man bruker i hverdagens alminnelige tale; de spesielle ordene er dem som betegner eller kan betegne det man kanskje taler om.»²³⁹

Helt til sist må nevnes at Fronto har en brevsamling til Marcus Antonius under tittelen *de eloquentia*. Her går han gjennom latinsk veltalenhet og latinsk ordbruk. Vi finner ikke de nøyaktige uttrykkene fra Hermogenes' skjema her. Men som i forbifarten sier Fronto likevel at «...kanskje kan jeg tydeligst gi uttrykk for det jeg mener på gresk: det usedvanlige og tankenes uventede forestillinger som fører til egne bilde-former....»²⁴⁰ Slik går han i realiteten inn for greske ord og uttrykk framfor latinske ekvivalenter.

Jeg nevnte også tidligere at Fronto i brev bruker billedbegrepet som uttrykk for stil: han sier at bilder (i brev) har flere formål (ut ornet quid aut deturpet, ut aequiparet, ut deminuat, ut ampliet, ut (aliquid) ex minus credibili credibile efficiat). Og noen av de sentrale greske billedtermene som han knytter til brev er disse: τὰ ὁμογενῆ, τὰ ὁμοειδῆ, τὰ ὅλα, τὰ μέρη, τὰ ἴδια, τὰ διάφορα, τὰ ἀπικείμενα, τὰ ἐπόμενα, τὰ παρακολουθοῦντα, τὰ ὀνόματα, τὰ συμβεβηκότα og τὰ στοιχεῖα.

Hos Hermogenes finner vi ikke disse begrepene nøyaktig belagt i forhold til retorikken. Men noen kapitler gjør på samme måte som Fronto, indirekte bruk av «bilder». I bok 2 har han et kapittel med tittelen Γλυκύτης (vennlighet, sjarm). Her bruker han beskrivelser i billedform og innleder kapitlet slik: «Vennlige tanker som også gir glede er mest av alle de som har myter som emne: «Da Afrodite ble født festet de andre gudene og Ressurs, sønn av Dyktighet» og det følgende som er fra Platons Symposium. Men også fortellingen om cikadene i Phaedrus er betegnende: «Slik var disse en gang menn før Musene ble født.» og det følgende²⁴¹ Det er vanskelig å se helheten ut fra slike korte sitat. Men budskapet som Hermogenes vil ha fram, ser ut til å være: fra en hårdere til en mildere sammenheng.

²³⁹ Explanatio est quae reddit apertam et dilucidam orationem. Ea comparatur duabus rebus, usitatis et propriis. Usitata sunt ea quae versantur in consuetudine cotidiana; propria, quae eius rei verba sunt aut esse possunt qua de loquemur.

²⁴⁰ Graecis verbis fortasse apertius significabo: τὰ καινὰ καὶ παράδοξα τῶν ἐνθυμημάτων εἰδῶλα εἰς αὐτὰ πλάσματα...

²⁴¹ Ἐννοιαὶ δὲ γλυκεῖαί τε καὶ ἡδονὴν ἔχουσαι μάλιστα μὲν πᾶσαι αἱ μυθικαί, οἷον «ὅτε γὰρ ἐγένετο ἡ Ἀφροδίτη, εἰστιῶντο οἱ τε ἄλλοι θεοὶ καὶ ὁ τῆς Μήτιδος υἱὸς Πόρος» καὶ τὰ ἐξῆς,

Litt lenger ute i kapitlet sier Hermogenes dette: «For det første, slik jeg sa, vil de mytiske forestillingene i særlig grad bidra til vennlighet og gi glede i en tale»²⁴²

Enda lenger ute i kapitlet omtaler han det å beskrive og er samtidig ganske nær billedbegrepet: «... slikt som et vakkert sted og påfallende vekster og de forskjellige (vakre) egenskaper ved elver og andre slike ting (forårsaker vennlighet). For dette gir både glede for synet når man ser dem og til øret når noen beskriver dem...»²⁴³ Så siterer han Sappho to ganger: «Kaldt vann kommer stormende gjennom grenene på epletreet.»²⁴⁴ Og dette: «Når bladene har blitt rystet, blir utsmykningen ødelagt.»²⁴⁵ Alt dette er i realiteten å gjøre bruk av bilder.

Til slutt tar jeg med dette som står helt nær avslutningen av kapitlet: «Bildene som gir vennlighet er de samme som vi sa er karakteristiske for enkelhet og dessuten for renhet. I tillegg kommer både de som gir skjønnhet og de som er blitt en vakker pynt i talen.»²⁴⁶

Retorikkens tre undergrupper og brevteori.

Retorikk og brevskrivning var som nevnt to av de viktigste sjangre for kommunikasjon i klassisk tid og i hellenismen. Og det at de begge hadde en kommuniserende oppgave gir en klar forbindelse mellom dem. Likevel var altså deres reelle formål forskjellig. Talerens grunnleggende oppgave var å overbevise, enten dette var i rettssalen, i folkeforsamlingen eller

ἔστι δὲ ἀπὸ τοῦ Συμποσίου ταῦτα Πλάτωνος· καὶ πάλιν τὸ περὶ τῶν τεττίγων ῥηθὲν ἐν Φαίδρῳ «ὥς ποτε ἦσαν ἄνθρωποι οὗτοι πρὶν Μούσας γεγενῆσθαι» καὶ τὰ ἐξῆς·

²⁴² Πρῶτον μὲν γὰρ ὅπερ ἔφην καὶ μάλιστα γλυκύτητα καὶ ἡδονὴν ἐν λόγῳ αἱ μυθικαὶ τῶν ἐννοιῶν ποιοῦσι.

²⁴³ ... οἷον κάλλος χωρίου καὶ φυτείας διαφόρους καὶ ῥευμάτων ποικιλίας καὶ ὅσα τοιαῦτα· ταῦτα γὰρ καὶ τῇ ὄψει προσβάλλει ἡδονὴν ὁρώμενα καὶ τῇ ἀκοῇ, ὅτε ἐξαγγέλλει τις...

²⁴⁴ ἀμφὶ δὲ δὲ ὕδωρ ψυχρὸν κελαδεῖ δι' ὕσδων μαλινῶν

²⁴⁵ αἰθυσσομένων δὲ φύλλων κῶμα ἱκαταγριον·

²⁴⁶ Σχήματα δὲ γλυκύτητος, ἅπερ καὶ ἀφελείας ἐλέγομεν εἶναι καὶ ἔτι καθαρότητος, πρὸς δὲ τοῦτοις καὶ τὰ τοῦ κάλλους καὶ τοῦ λόγου τοῦ κεκαλωπισμένου.

ved andre anledninger.²⁴⁷ Han skulle forholde seg direkte til tilhørere som var tilstede og som der og da på ulikt vis kunne reagere på det de hørte. Brevskriveren måtte derimot som del av en form for dialog utlikne fysisk avstand. Som en konsekvens av dette måtte brevformen da få en bredere og mer fleksibel plattform. Jeffrey T. Reed (Porter ed. s. 171) sier at «The resulting multi-functional nature of letters begs the question whether rhetorical practices were employed in letters». Han stiller også spørsmålet «But did this actually occur, either in theory or in practice?» Et kort svar er dette: «Ja, men ikke som direkte kopier.» Noe av dette har jeg alt berørt tidligere i forbindelse med de sentrale brevteoretikerne og deres omtale av «stil» eller τύποι. Hver type hadde forskjellige funksjoner som delvis overlappet hverandre. Og disse funksjonene utgjorde forskjellige forhold og sosiale nivå mellom dem som kommuniserte. I sin tur krevde dette forskjellige måter å skrive på: altså forskjellig stil, og ofte, men ikke alltid, innenfor samme brev. Jeffrey T. Reed (Stanley E. Porter ed. s.174) konkluderer slik: «Therefore it is not surprising that some of the epistolary types parallell the three genres of rhetoric.» Men altså: de tilsvarende og er ikke kopier.

[Demetrius'] Τύποι Ἐπιστολικοί har brev som brevskriveren selv betegner som rådgivende/veiledende(συμβουλευτικά). Brevene tilskynder eller fraråder noen å handle på en bestemt måte og er i tråd med deliberativ retorikk. I punkt 11 gir han et eksempel: «Jeg har i hovedsak angitt for deg det som på grunn av mine bedrifter gjør meg ansett. Derfor vet jeg at også *du* ved å handle på den (samme) måten er i stand til kan oppnå velvilje fra dine lydige undersåtter.»²⁴⁸

[Libanius'] Ἐπιστολικά οἱ Χαρακτήρες omtaler den samme brevtypen, men bruker betegnelsen παραινετικά (rådende). Dette ordet kan også betegne «oppmuntrende» og går da mot epideiktisk retorikk. Punkt 5 gir denne forklaringen: «Den oppmuntrende stilen er der hvor vi råder noen ved inntrengende å tilskynde til noe eller til å avstå fra noe.»²⁴⁹

²⁴⁷ Rosende eller fordømmende (γένος ἐπιδεικτικόν).

²⁴⁸ Ἐξ ὧν εὐδοκίμησα διὰ τῶν ἀρχομένων κεφαλαιωδῶς ὑποδέδειχά σοι. γινώσκω μὲν οὖν ὅτι καὶ σὺ τῷ τρόπῳ δυνατὸς εἶ τὴν παρὰ τῶν ὑποτεταγμένων εὐνοίαν περιποιεῖσθαι τῶν ὑπηκόων,

²⁴⁹ Παραινετική μὲν οὖν ἐστὶ δι' ἧς παραινοῦμέν τινι προτρέποντες αὐτὸν ἐπὶ τι ὀρμῆσαι ἢ καὶ ἀφέξεσθαι τινος.

Jeffrey T. Reed (Porter ed. s.176) oppsummerer dette slik: «In conclusion, it is reasonable to surmise that ancient letter writers could conceptualize an epistle in terms of «accusation or defense», «expediency or non-expediency», and «praise or blame» without necessarily being limited to the genera of the rhetorical handbooks.» Han hevder også (s.176) at «epideictic was the most suitable of the three to the epistolary genre...» Uten at det blir sagt direkte kan dette oppfattes som at dagligtalen preger brevstilen. Og denne har gjennom sin bredde et epideiktisk preg. Den er alt omtalt.

I retorisk teori er *inventio* (εὑρεσις) sentralt, det vil si å legge fram holdbare argumenter for å gjøre sin egen tese eller påstand sannsynlig. Ble dette gjort av brevskrivere i brev? I de fleste sammenheng sikkert ikke som bevisst teori. Likevel finner vi forhold som er i nærheten. For eksempel sier [Demetrius] (Eloc.230) at der er innhold som bare passer i brev (πράγματά τινα ἐπιστολικά). [Libanius] forklarer hvordan emner bør brukes i brev: «Det å bruke omtale av både fortellinger og også sagn og gamle skrifter og treffende ordspråk og filosofers læresetninger vil fullbyrde sjarmen i brev, men må likevel ikke brukes i sammenheng med argumentasjon»²⁵⁰

Noen brevskrivere berører *inventio* i forbindelse med å sette sammen og utforme et brev, som for eksempel Cicero, og da tydelig som et problem man må mestre og overvinne .

I Ad Familiares 4:13:1 sier han: «For en tid siden spurte jeg meg selv hva som var det beste for meg å skrive til deg om. Men jeg kommer ikke på noe- ikke en eneste ting å si, ikke engang en måte å skrive på som er vanlig i brevkorrespondanse.»²⁵¹

Det ser altså ut som om brevteoretikerne la vekt på å være nøye i forhold til emnet for brevet, eller som Jeffrey t. Reed (Porter ed. s.178) sier: «That is, they show concern that the writer «invent» or compose a letter appropriate for the occasion or issue at hand». Likevel var ikke emnene i brev tatt direkte og umiddelbart fra retorisk teori, men ut fra det nære forholdet mellom disse genrene.

²⁵⁰ πληρώσει δὲ τὴν εἰς ἐπιστολὰς χάριν ἱστοριῶν τε καὶ μύθων μνήμη καὶ παλαιῶν συγγραμμάτων καὶ παροιμιῶν εὐστόχων καὶ φιλοσόφων δογμάτων χρήσις, οὐ μέντοι γε ταύτην διαλεκτικῶς προσακτέον.

²⁵¹ Querenti mihi iam diu quid ad te potissimum scriberem non modo certa res nulla sed ne genus quidem litterarum usitatum veniebat in mentem.

Tempusbruk i brev.

Jeg tar også med et tema som av naturlige årsaker- og til forskjell fra retorisk stil- er helt spesielt for brev. Det opptrer i alle former for brev, både greske og latinske.

Først kort om hva dette innebærer: brevskriveren fører seg selv fram til mottagerens situasjon fra γράφω til ἔγραφον/ἔγραψα/ἔγραφα. Men vi finner det oftest i aorist. I § 1942 (Epistolary Tenses) sier Smyth (s.433) at «The writer of a letter or book, the dedicator of an offering, may put himself in the position of the reader or beholder who views the action as past.» Han gir dette eksempelet: μετ' Αρταβάζου, ὃν σοι ἔπεμψα, πρᾶσσε (du skal få i stand en avtale med Artabazus som jeg *sender* til deg.)

Det er belegg både for imperfektum, aorist, perfektum og pluskvamperfektum så å si gjennom hele den perioden vi her snakker om. De forskjellige «brevtempora» varierer i belegg innenfor de forskjellige tidsavsnitt. Men som nevnt er aorist likevel samlet sett den dominerende.

Koskenniemi sier (s.192) at «Das Aorist ist von den Tempora dasjenige, das zweifellos am häufigsten speziell dem Briefstil angepasst erscheint.» Derfor vil jeg sette fokus her.

Først et eksempel fra Isokrates (Ep.6,2) hvor han tydelig fremdeles holder på å skrive brevet. Dessuten viser dette eksemplet belegg for brevtempus alt i klassisk tid. Men likevel kan han skrive som om det er avsluttet: «Du burde absolutt ikke motta gjestevennlig en slik når jeg nå altså skriver nettopp dette brevet ikke på grunn av ditt gjeste-vennskap.»²⁵²

Også Det Nye Testamentet har eksempler på «brevaorist». I Galaterbrevet (6,11) finner vi dette som jeg også tidligere har sitert i forbindelse med Palus' brev: «Se hvor store bokstaver jeg bruker når jeg skriver til dere med min egen hånd.»²⁵³

Apostelgjerningene (23,30.) har et eksempel fra et brev som også tidligere er omtalt: «Nå er jeg blitt gjort kjent med at det vil bli en sammensvergelse mot mannen. Derfor *sender* jeg ham til deg. Jeg har også pålagt dem som anklager at de skal benytte deg (henvende seg til deg) om saken.»²⁵⁴

Brevaorist finner vi også i sammenheng med at man sender personer og varer og gods

²⁵² Μηδὲν δ' ὑπολάβητε τοιοῦτον, ὥς ἄρ' ἐγὼ ταύτην ἔγραψα τὴν ἐπιστολὴν οὐχ ἕνεκα τῆς ὑμετέρας ξενίας,

²⁵³ Ἴδετε πηλικοίς ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρὶ.

²⁵⁴ μηνυθείσης δέ μοι ἐπιβουλῆς εἰς τὸν ἄνδρα ἔσεσθαι ἐξ αὐτῶν ἔπεμψα πρὸς σέ, παραγγείλας καὶ τοῖς κατηγοροῖς λέγειν πρὸς αὐτὸν ἐπὶ σοῦ.

sammen med brevet. I en slik situasjon ville presens absolutt lyde bedre for oss. Jeg viser til Smyth's eksempel over fra Greek Grammar.

Platon har en mulig brevaorist: (Ep. 15): «Krenes som jeg *gir* brevet til...»(Κρήνης, ᾧ ἔδωκα τὴν ἐπιστολήν...). Med hensyn til autentisiteten i disse brevene er den imidlertid usikker.

Koskenniemi har (s.198) en dekkende oppsummering av brevtempora: «Man kann also feststellen, das die Gepflogenheit die Tempora unter dem Aspekt des Briefempfangs zu benutzen, in den Briefen eine durchgehende Erscheinung ist, die kosequent das ganze Tempussystem umfasst, mit ausnahme des Präsens und des Futurs, die hier nicht in Frage kommen.» Og aorist er altså den vi oftest ser.

Oppsummering.

Til slutt går jeg tilbake til hovedspørsmålet for oppgaven: forholdet mellom retorikk og brev. En gjennomgang av greske og romerske talere, brevteoretikere og brevskrivere avdekker som vi har sett både likhetstrekk og forskjeller mellom retorisk teori og brevteori. Brevteorien handler ikke om eksempelvis oppsett av officia oratoris eller partes orationes slik de fremstilles i retoriske håndbøker, men har i stedet lange lister av brevtyper og «stil» som passer for det enkelte brev og noen ganger ser vi flere typer og stilarter innenfor det samme brevet. Likevel mener noen at ulikhetene var for store til at der var forbindelse. For eksempel sier S. K. Stowers (Stowers s. 52): «The letter-writing tradition was essentially independent of rhetoric». Likevel gir han en liten åpning ved ordet essentially. Men når vi igjen går til forholdet mellom retorisk teori på den ene siden og brevtyper og stil på den andre, viser våre sentrale brevteoretikerne at der er et indirekte forhold. Ordene τύπος (slag/bilde/omriss/utkast) og χαρακτήρ (merke/kjennetegn/uttrykk) forteller det samme. De lange listene hos [Demetrius] og [Libanius] kan helt eller delvis bli forstått ut fra retorikkens tre grunnleggende element, også berørt over.²⁵⁵

Gregor legger vekt på klarhet og tydelighet som middel til samtidig å være i stand til å overbevise «den uopplyste» (τὸν ἰδιώτην) og den «velutdannete» (τὸν πεπαιδευμένον). Slik gjenspeiler han også en sentral målsetting for taleren. Øivind Andersen (s.14) sier det slik:

²⁵⁵ Som eksempel kan [Demetrius'] anklagende type tolkes i forhold til judisiell retorikk og den rådgivende i forhold til deliberativ retorikk

«Retorikken defineres mest med henblikk på formålet. Retorikk har med overtalelse å gjøre. Ofte heter det at retorikk er «evnen til å overtale. På latin vis persuadendi.» Når vi tar i betraktning det svært sammensatte bildet som dette emnet fremviser, kan det by på problem å finne en endelig konklusjon som er tilstrekkelig *entydig*. Likevel er vi ganske nær med dette: *brevteoriens inndirekte forhold til retorikken kan samles i begrepet «stil». Og «stil» må defineres i en langt mer utvidet form enn vår moderne forståelse av dette begrepet.*

Bibliografi

- Aland B. Aland K. Karavidopoulos J. Martini C. M. Metzger B. M. ed. *The Greek New Testament*. 2001.
- Andersen Ø. *I retorikkens hage*. Oslo 1995.
- Anderson G. *Philostratus*. 1986.
- Aristoteles (Eide T. overs). *Retorikk*. 2006.
- Bachmann M. *Sünder oder Übertreter: Studien zur Argumentation in Gal.2,15ff*. Tübingen 1992.
- Bidet I. & Cumont F. *Flavii Claudii Iuliani Epistulae Leges Poemata Fragmenta Varia*. 1922.
- Båsland E. & Hvalvik R. red. *De apostoliske fedre*. Oslo 1997.
- Betz: *Galatians: A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. 1979.
- Bowersock G. W. *Julian The Apostate*. 1978.
- Champlin E. *Fronto and Antonine Rome*. 1980.
- Caplan H. (Innl. & overs.) *[Cicero] Ad C. Herennium*. 1954.
- Donfried K. P. ed. *The Romans Debate: Revised and Expanded Edition*. 1991.
- MacDowell D. *Demosthenes the Orator*. 2009.
- Eide T. *Retorisk leksikon*. 1999.
- Fitzmyer Joseph A. *Romans*. 1992.
- Fuchs J.W. *Antikkleksikonet*. 1999.
- Goldstein J.A. *The Letters of Demosthenes*. 1968
- Hall R.G. *The Rhetorical Outline for Galatians: A reconsideration*. 1987.
- Hindsholm S. Overs. *[Cicero] Retorikk til Herennius*. 1998
- Van Den Hout M.P.J. *M. Cornelii Frontonis Epistulae*. 1988.
- Hutchinson G.O. *Cicero's Correspondence. A Literary Study*. 1998.
- Kennedy G. A. *New Testament Interpretation through Rhetorical Chriticism*. 1984.
- Kaiser C.L. ed. *Flavii Philostrati Opera*. 1871.

- Koskenniemi. *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n.Chr.* 1956.
- Longenecker R.N. *Galatians*. 1990
- Malherbe A.J. *Ancient Epistolary Theorists*. 1988.
- Morello R. & Morrison A.D. ed. *Ancient Letters. Classical & Late Antique Epistolography*. 2007.
- Porter S. E. ed. *Classical Rhetoric in the Hellenistic Period. 330B.C.-A.D. 400*. 1997.
- Poster C. & Mitchell L. C. ed. *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*. 2007.
- Pernot L. *Rhetoric in Antiquity*. 2005.
- Radford Ruether R. *Gregory of Nazianzus. Rhetor and Philosopher*. 1969
- Rhys R.W. *Greek Rhetoric Chriticism*. 1963.and Litterary
- Rousseau P. *Basil of Caesarea*. 1994.
- Smyth H. *Greek Grammar*.2002.
- Stirewalt M.L. *Studies in Ancient Greek Epistolography*. 1993.
- Stirewalt Jr. M.L. *Paul The Letter Writer*.2003.
- Stowers S. K. *Letter Writing in Graeco-Roman Antiquity*.1986.
- Trapp M. ed. *Greek and Latin Letters*. 2003.
- Traede K. *Grundzüge griechisch-römischer Briefoptik*. 1970.
- Wooten C.W. *Hermogenes' «On Types of Style»*. 1987.
- Wuellner W. *Pauls Rhetoric of Argumentation in Romans: An Alternative to the Donfries-Karris Debate over Romans*. 1976
- Radford Ruether Rosemary. *Gregory of Nazianzus. Rhetor and Philosopher*, Oxford 1969.
- Smit J. *The letter of Paul to the Galtians: A deliberative speech*. 1987.
- Vestrheim G. & Østmoe T. I. red. *Klassisk talekunst*. 2009.
- Worthington I. ed. *Demosthenes. Statesman and orator*. 2000.
- Wuellner W. *Pauls Rhetoric of Argumentation in Romans* 1991.

.

